ESKİ TÜRK İNANCI ÜZERİNE BİR ÖZET

Saadettin GÖMEÇ*

ÖZET

Eski Türk dini ve Şamanizmin mahiyeti hususu halâ aydınlatılamamış Türklük Bilimi problemleri içerisinde yer almaktadır. Kimse de bunların ne olduğunu tam manasıyla bilememektedir. Zaman zaman eski Türk dini diye Şamanizm, bazan da Şamanizm diye eski Türk dini anlatılmaktadır. Bu çalışmada mümkün olduğu kadar, iki kavramın sınırları çizilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tanrı, Din, Şamanizm

ABSTRACT

Religion is path and way of believing, as well as rules adopted within a system of belief. In the early phases of history, the concept of religion began with the admirance of the nations and ethnic groups for super natural powers. In order to understand the basis of the old Turkish religion we should not only researc the Turkish tradition and customs, but also analyse the history in all details.

Keywords: God, Religion, Shamanism

Din; yol, inanç sistemi, bir inancın uyulması gereken kaidelerinin tamamıdır. Bu mefhum etnik toplulukların ve milletlerin eski çağlarda tabiatüstü güçlere duydukları hayranlıklarla başlar. Eski Türk dininin de esaslarını kavrayabilmek için Türk töresi, ve geleneklerinin araştırılmasıyla beraber, rahmetli A.İnan'ın da dediği gibi, tarihin derinliklerine kadar inmek gerekir.

Bugün Şamanlık olarak bilinen, fakat bizim din adamlarından dolayı Kamlık diyebileceğimiz, eski Türk dini veya Kök Tengri Dini ile Saha (Yakut) ya da Altay Türk inancının bir olduğunu söylemek mümkün değildir. Çok eski zamanlardan itibaren bir devlet geleneğine sahip olan Türklerin dini itikatları, bugünkü Altay ve Saha dini inançlarından daha gelişmiş düzeydeydi.

Bizde eski Türk dini üzerine ilk ciddi çalışmaları bilindiği gibi Ziya Gökalp yapmıştır. Ona göre eski Türk dinine "Toyonizm"[1] veya "Nom" denilmelidir. Nom kelimesi de Tarih-i Cihangüşa'da "Türk dininden olanlara Nomiyan" denilmesine bağlanmaktadır. Yine Cihangüşa'nın bildirdiğine göre, hakan huzurunda Nomilerle Kamlar imtihan olmuşlar ve Nomiler Kamları mağlup etmişlerdir. Cüveyni Nomilerin "Nom" adlı bir de kitaplarından

---

* Prof.Dr. A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü.

[1] Saha Türkleri Toyon kelimesini "Tanrı, efendi, din adamı" anlamlarında kullanıyorlardı (Bakınız, B.Ögel, **Türk Mitolojisi**, Ankara 1971, s.430-431).

bahsetmektedir[2]. Bize göre Tarih-i Cihangüşa'da bahsedilen Maniheizm olsa gerek. Çin kaynaklarının bilgilerine göre, Kök Tengri Dini birtakım dini törenlerin muayyen bir düzen içerisinde ifa edildiği bir sistemdir. Hunlardan sonra Türk Devletinin başına geçen Tabgaç sülalesi zamanında da bu inançlar devam ettirilmiş, onlar da baharın ilk ayında kutsal Atalar Mezarlığında Kök Tengri'ye kurbanlar sunmuşlardı. Onlar kurbandan sonra kayın ağaçları dikerler, böylece kutlu ormanlar meydana getirirlerdi. Kök Türklerin keçeden ve deriden tözler yaptıkları ve bunları iç yağıyla yağladıktan sonra sırıklara astıkları, yılın dört mevsiminde de kurban kestikleri yine Çin kaynaklarında kayıtlıdır. Merkezleri kutlu Ötüken olan Kök Türkler, tıpkı kendilerinden önceki Türkler gibi, Kutlu Atalar Mezarlığında kurban keserlerdi.

Tabgaç Türk sülalesi, 4. yüzyılın sonlarına doğru Çin'e hakim olduktan sonra, kendini Çinlilerden ayırabilecek bir dine ihtiyaç duydu. İç Asya'da ve Hindistan'da tamamen hür hareket edebilen Budistleri, bu Tabgaç hükümdarları himaye ettiler. Kagan kendisini Buda'nın müridi kabul ettiği için, Tabgaç hanedanının da milli dini oldu. Belki Tabgaçlar, Budizmin milli yapılarını zayıflatması sebebiyle Çinlileştiler, ama Tabgaçlar budist sanatta yeni bir devir olan Wei San'atının geliştiricisi oldular. Daha sonra Kök Türklerin meşhur hükümdarı Taspar (Tapar) Kagan da (572-581), Budizmi kabul ederek, Türklerin arasına budistliği yeniden sokmuştu. Kuzey Chou Devletinde, İmparator Wu-ti tarafından yasaklanan Budizmin ünlü misyoneri Hintli Jinegupta, müritleriyle beraber Kök Türklere sığınmış ve burada on yıl kalmıştı. Bu sırada Budizmin bazı ilkeleri öğrenilmekle beraber; birçok dini kitap ve metinler Kök Türkçeye çevrilmiş, budist tapınakları ve manastırları kurulmuştu[3]. Taspar Kagan tahta çıktığında Kök Türk Kaganlığı en kudretli çağında bulunuyordu. Emrindeki ordunun sayısı yüzbinleri geçiyor ve bu kuvvetle Çin'e korku salıyordu. Çin elçileri çeşitli vesilelerle Türk başkentine geldikleri zaman onlara "oğullarım" diye hitap ediyordu. Bilge Kagan da (716-734) Taspar Kagan gibi bir hataya düşmüştü. O da, Türklerin yerleşik hayata geçmeleri için Budizmi kabul etmek ve şehirlerde yaşamak istiyordu. Ancak onun bu düşüncesine dahî devlet adamı Tunyukuk karşı çıkmış, böyle bir durumun Türklerin milli karakterine uymadığını söyleyerek, Bilge'yi bu işten vazgeçirmişti. Fakat Budizm, ki Uygur Türkleri Buda'ya "Burkan" diyorlardı, Uygurların yükseliş dönemine kadar ve hatta Uygur Kaganlığı yıkılıp, dağıldıktan sonra bile varlığını devam ettirdi.

Türk Devletinin başına Kök Türk Börülüler (Aşina) sülalesinden sonra, Uygur Yaglakar ailesi geçene kadar Kök Tengri dini Türklerin inanç sisteminin temelini oluşturmuştur. Bu durum, Bögü Kagan (759-779) zamanına değin sürdü. Yazılı kayıtları ve önemli ilkeleri olan dinler Türklerin bu milli dinine tesir edemediler. Ancak Bögü Kagan devrine gelindiğinde ise işler değişti. An Lu-shan'ın isyanı (755) Çin'de bütün dengeleri değiştirdiği sırada Uygurlar, Çinlilerin yardımına koşmuşlardı. Çin'e giden askerler burada uzun müddet kaldılar. Çünkü An Lu-shan'dan sonra da Çin imparatorluğunda isyanlar durmamıştı. Bu yüzden Çin'de bulunan Bögü'nün Lo-yang seferi bilhassa Türk kültür tarihi bakımından çok önemli olmuştu. Bu

---

[2] Z.Gökalp, **Türk Medeniyeti Tarihi**, Haz. K.Y.Kopraman-İ.Aka, Ankara 1976, s.40-41.

[3] S.Gömeç, **Kök Türkçe Yazılı Metinlerin Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Değerlendirilmesi**, Doktora Tezi, Ankara 1992, s.25.

sefer sırasında o, resmen Mani itikadını kabul etti. Uygurların *Moçak* dedikleri dört mani rahibini de beraberinde Uygur başkentine getirdiler. Bundan sonra Karabalgasun şehrine bir mani mabedi yapıldı[4]. Mani inancının Türk hayatında yararları olduğu gibi zararları da oldu. Özellikle Türklerin savaşçılık ruhunu köreltti.

Bununla beraber bütün Türklerin Maniheizmi kabul ettiğini de söyleyemeyiz. Bu inanç ancak yönetici sınıf arasında yayılmış olmalıdır. Çünkü Uygur dönemi yazıtlarından olan Karabalgasun Kitabesinde bu itikadın Türkler arasında yeterince yerleşmediğini gösteren işaretler mevcuttur. Mani metinlerinden anlaşıldığına göre, bu inanış Bögü Kagan ile onun ailesinin çevresinde bir saray dini olarak gelişmiş, Türklerin çoğunu kazanamamıştı. Türkler hem bu dinden, hem de Bögü Kagan'dan çekinmişlerdir. Bu inancın bazı şekillerinin Türklerin milli bünyesine uymadığı ortada idi, ama baş din adamı durumunda olan kagana da kimse karşı çıkamıyordu. Maniheizme göre, herkes birgün içinde yalnızca akşamları yemek yemelidir. Suya saygı göstermek lazımdır. Süt katiyen içilmemelidir. Tereyağı yemek yasaktır. Hatta Mani mezhebinin büyük rahipleri yerlerinden birkaç sene kımıldamıyorlardı. Küçükleri ise, durmadan gezerlerdi. Maniheizmin biri farsça, altı tanesi süryanice olmak üzere yedi kitabı vardı. Mani itikadı bir tüccar ve şehirli diniydi. Mani inancının savaşçı ruhları yumuşattığı da doğrudur[5].

Çin ve İslam kaynaklarına göre Uygurlardan sonra yönetimi ele geçiren Kırgızlar da Kök Tengri'ye inanıyorlardı. 11. yüzyılda Hazar ile Aral arasında yaşayan Oguzlar üzerinden İtil Bulgarlarına giden İbn Fadlan'ın malumatında ise Oguzlar da eski Türk dinindendiler. Ölü gömme merasimleri aynı Kök Türklerinkine benziyordu. Balbal dikip, yog törenleri yapıyorlardı. Yine İbn Fadlan, Başkurtların gökte yaşayan en büyük tanrıya inandıklarını söylemektedir[6].

a-Şaman

Şaman kelimesinin etimolojik kökeni üzerinde şimdiye kadar çok durulmuştur. Bu terimin Tunguzcadan rusça yolu ile Batı ilim dünyasına geçtiği bilinmektedir. Aslen Sanskritçenin bir koluna bağlı olduğu sanılan kelimenin, Hind-Avrupa dillerinden Toharca (Samane=budist rahip) ve Sogdçadaki (Saman) transkripsiyonları keşfedilince, bu terimin Hind-Avrupa menşeili olduğu görüşü kuvvet kazanmıştır. Çünkü bu kelime Tunguzcaya yabancı görünmekte ve Şamanlığın güneyden kuzeye doğru yayılışında Budizmin tesiri sezilmektedir. Fakat Tunguzların komşuları olan Sahalara etki ettikleri de bir gerçektir[7].

---

[4] R.Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. R.Uzmen, İstanbul 1980, s.130; B.Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, 2. baskı, Ankara 1984, s.349-350; L.Rasonyi, **Tarihte Türklük**, 2. baskı, Ankara 1988, s.106.

[5] S.Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, Ankara 1997, s.80-81.

[6] **İbn Fazlan Seyahatnamesi**, Haz. R.Şeşen, İstanbul 1975, s.36.

[7] A.İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, 2. baskı, Ankara 1972, s.74; S.Buluç, "Şaman", **İslam Ansiklopedisi**, C. 11, 2. baskı, İstanbul 1979, s.310-311; H.Tanyu, "Şamanlık veya Şamanizm", **Türk Ansiklopedisi**, C. 30, Ankara 1981, s.203; L.Rasonyi, **Tuna Köprüleri**, Çev. H.Akın, Ankara 1984, s.13.

Hakikaten eski Türk topluluklarında Şamanlığa benzer bir inancın varlığına ihtimal verdirecek hiçbir kayıt mevcut değildir. Altay Türkleri tarafından bugün Şaman manasına "Kam" sözü kullanılmakta ve bu kelime bilindiği kadarıyla 5. yüzyıldan beri yaşamaktadır. Avrupa'da hakimiyet kuran Hunlar zamanında Ata-kam ve Eş-kam adlarında iki kişiden bahsedilmektedir. Yani Avrupa Hunlarının din adamlarına da Kam denilmekteydi[8]. Eğer eski Türklerde şamanlık olsaydı, Hunların örf ve adetleri hakkında oldukça geniş bilgiler veren Latin ve Germen yazarların "Hunların dini törenleri yoktu" diyecek yerde, garip ayinleri olan şamanik telakkilerden haber vermeleri gerekirdi.

Hükümdar ailesinin Budizmle yakın ilgisine rağmen, Tabgaçlarda da Şamanlığı hatırlatan birşey yoktur. Hem Budizmi, hem de Maniheizmi kabul etmiş olan Uygurlar da bile bu hususta açık bir delile rastlanılmamaktadır. Hatta Uygurlarda kam sözü din adamı değil, "büyücü, sihirbaz" manalarında kullanılmıştır. Kaşgarlı Mahmud, "kam" sözünü *kahin* kelimesiyle açıklamıştır. Bu söz o zamanki müslüman Türkler tarafından da unutulmamıştı. Yusuf Has Hacip ise, Kutadgu Bilig'de kamları "otacılar" olarak çevirmekle beraber, bunların insan toplulukları için faydalı kişiler olduğunu söyler. Kanaati temsil eden Odgurmuş hakana nasihat verirken; "bazı insanlar yoksul, bazı insanlar da kaygı ile yıpranmışlardır. Bunların ilacı, dertlerine derman sendedir. Bunları tedavi et, bunların kamı ol" demektedir[9]. Din adamı manasına Türk boyları arasında değişik adlandırmalar vardır. Mesela Kazak ve Kırgızların Kam yerine *Baksı*, eski Karlukların da *Sagun* kelimesini kullandıklarını biliyoruz. Baksı herhalde Budizm vasıtasıyla gelmiş yabancı bir kelime olmalıdır. Türkmenlerde bakşı veya baksı "saz şairi" manasını ifade eder. Altaylılar ve Tuvalılar bugüne kadar kam kelimesini yaşatmışlardır. Saha Türkleri erkek kama "oyun", kadın kama "udagan" derler. Mogolcada erkek kam "bö" yahut "böge", kadın kam da Sahalar gibi Udagan adını alır. Çuvaşlar da ise bu kelime "yum"dur. Müslüman Türkler kam kelimesini unutmuşlardır. Şaman kelimesini Türkler bilmez. 18. yüzyılın sonlarına doğru kabul edilmiş olan "şaman" terimi Türkçeye yabancıdır[10]. Orkun kitabeleri de dahil olmak üzere, şimdiye kadar bulunan kitabelerde ne Kam sözüne, ne de Şamana tesadüf edilmiştir. Bu nedenle, mevcut vesikalardan yola çıkarak, Eski Türkler Şaman idiler şeklinde bir sonuçta çıkarılamaz.

b-Şamanizm

19. yüzyılın 2. yarısında Orta Asya Türkleri arasında araştırma yapan W.Radloff, V.Verbitsky, A.Anohin gibi Rusların tesbitleri sonucunda eski Türk dininin ana vasfında Şamanlık varmış gibi bir düşünce hasıl olmuştur.

---

[8] İnan, **a.g.e.**, s.72; İ.Kafesoğlu, **Eski Türk Dini**, Ankara 1980, s.40; P.Vaczy, "Hunlar Avrupa'da", **Attila ve Hunları**, Yay. G.Nemeth, Ter. Ş.Baştav, Ankara 1982, s.105. Kam kelimesi Divanü Lûgat-it- Türk, Kutadgu Bilig ve Turfan Metinlerinde de geçmektedir.

[9] **Kutadgu Bilig İndeksi**, İstanbul 1979, s.218; Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk Dizini**, Ankara 1986, s.257.

[10] W.Radloff, **Sibirya'dan Seçmeler**, Çev. A.Temir, Ankara 1975, s.301-302; İnan, **a.g.m.**, s.74-75; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.40-41; L.Rasonyi, **Tuna Köprüleri**, Çev. H.Akın, Ankara 1988, s.12.

Bugün Asya Bozkırlarındaki dini inançların Şamanlığa bağlanması adet haline gelmiş gibidir.

Günümüzde eski Türk dininin geleneklerini yaşatan Türklerin kozmogonisine göre, esas itibarıyla tanrıların en yükseği, insan oğullarının atası olan Tengri Kayra Kan (veya Bay-Ülgen) kişiyi ve bunun aracılığıyla yeryüzünü yaratmış, kişinin kendisiyle mücadeleye girmesi üzerine ona Erlik adını vererek, ışık diyarından, yeraltına atmış ve yerden dokuz dallı bir ağaç büyüterek, her dalında bir cins insan türetmiştir. Altay yaradılış destanlarından birisinde, Tanrı insanın kulaklarına üfleyerek can, burnuna üfleyerek de akıl vermiştir[11]. Bu motiflere başka hiçbir efsanede rastlanılmamaktadır. Kamlık inancına göre kainat üst-üste katlardan müteşekkildir. Bu katlar belirli bir düzen üzere birbirlerinden ayrılmışlardır. Bundan dolayı Kam san'atını icra ederken, bir kattan diğerine geçmek için büyük bir güç sarfetmek zorundadır. Yukarıda onyedi kat vardır ve ışık alemini teşkil eder. Aşağıda yedi veya dokuz kat bulunur. Bu da karanlıklar dünyasıdır. İnsanlar da bu iki alem arasında, yani yeryüzünde yaşarlar. Koruyucu ve iyi ruhlar bu ışık diyarında bunurlarken, göğün en üst katında ise, altın bir taht üzerinde, dokuz erkek ve dokuz kızı ile beraber Bay-Ülgen oturmaktadır[12]. İnsanları, hayvanları, bitkileri, dağları, ırmakları, gölleri, denizleri, ayı, güneşi ve yıldızları yaratan odur. Kırgız ve Kazak lehçelerinde "Ülgen" *büyük* ve *ulu* anlamlarını ifade eder. Ülgen iyilik eden bir varlıktır. Onun huzuruna giden yolda yedi engel bulunur. Onun yanına giden yol ancak erkek kamlara açıktır. Bununla beraber erkek kam beşinci engele kadar, yani Temir Kazık yıldızına gidebilir ve oradan geri döner. Bir inanışa göre, Saha Türklerinin tarihinde yalnız bir Oyun dokuzuncu kata ulaşmış ve bugüne kadar da geri dönmemiştir[13]. Bugünkü Altaylılara göre, Erlik yerin en altında, kara çamur veya kara demirden sarayda, kara taht üzerinde oturur. Kötülüğün kaynakları da yerin altındadır. Bunlara Altay Türkleri tarafından kara-töz (kötü ruh), kara-neme (kötü nesne) veya tümengi töz de denilir. Altaylılar en büyük felaketleri, salgın hastalıkları ve hayvan kırgınlarını Erlik'ten bilirler. Erlik'e giden yolda da tıpkı, Ülgen'inki gibi engeller vardır ve bunlara "pudak" (budak) derler. Erlik de yedi veya dokuz çocuğ sahiptir[14].

---

[11] Daha insan yaratılmamışken, Ülgen deniz üzerinde yüzmekte olan ve insana benzeyen bir çamur tabakası görür. Bu çamur yığınını alarak insan olmasını ister. Ülgen ilk yarattığına Erlik adını verir. Başlangıçta Ülgen'e dost ve kardeş gibi görünen Erlik, bir süre sonra kendini onunla bir tutmaya ve hatta üstün görmeye başlar. Gün geçtikçe Ülgen'den her bakımdan uzaklaşır ve onun yarattıklarının hepsine düşman olur (Bakınız, A.M.Sagalayev, **Altay v Zerkale Mifa**, Novosibirsk 1992, s.23).

[12] Ögel, **Türk Mitolojisi**, s.446; İnan, **a.g.e.**, s.72; Radloff, **a.g.e.**, s.214-216; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.22-23. Altay Türklerinden olan Lebedlere göre Ülgen'in 4 oğlu vardır. Bu dini hikayelerde Ülgen'in ve Erlik'in kızlarından ve oğullarından bahisler varken, eşleri hakkında pek bir şey söylenmemesi de ilgi çekicidir.

[13] F.Fedotoviç, "Saha Yeri ve Saha Türkleri", Çev. S.Gömeç, **AÜ. DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi**, 16/26, Ankara 1994, s.238.

[14] Mesela Altaylarda anlatılan bir şaman hikayesine göre; Erlik'in oğlu Temir-kan'a şamanlardan birisi şöyle bir seyahat yapmıştır: Önce şamanın ruhu yeryüzündeyken bir dağın tepesine uçar. Bu suretle o iyi ruhlara kendini ve evini koruması için dua eder. Daha sonra yer altına dalar. Burada onu ahlakları hiç de iyi olmayan Erlik'in kızları bekler. Günahtan kurtulunca yolu çöl gibi dümdüz bir yerden geçer. O ruhuna sahip olmak isteyen beş keçinin bulunduğu büyük bir bataklığa yaklaşır ve sonra intihar edenlerin, kendini yaralayanların kanlarından oluşmuş bir göle yaklaşır. Gölü geçtikten sonra, şamanın ruhu kamladığı ailenin

Fakat bunları bir kenera bırakıp, Türklerin türeyişiyle ilgili rivayetlere Çin kaynaklarının yardımıyla şöyle bir bakacak olursak; "herşeyin sahibi olan Tanrı birgün yukarıda mavi gökleri yarattı. Sonra bu muazzam uzay boşluğu içerisine dünyaları yerleştirdi. Önce göğü, sonra da yagız-yeri yaratmıştı. Bütün bunlara rağmen eksik olan birşey vardı[15]. Bu yaratmış olduğu evrene öyle birşey eklemeliydi ki, hem kendisinin yarattıklarının en üstün varlığı, hem de bu dünyanın bir anlamı olmalıydı. Böyle düşünürken kendisinden de birşeyler kattığı insanı vücuda getirdi. Ve "yukarıda mavi gök, aşağıda yagız yer kılınmış; ikisinin arasında da insan oğlu yaratılmıştı". Fakat Tanrı, insanları farklı farklı yarattı. Onları çeşitli ırklara, kabilelere böldü. O, insan ırklarının bu şekilde birbirlerini tanımalarını ve karışmamalarını istiyordu.

Binlerce yıl geçtikten sonra insan oğlu yeni yeni şeyler öğrendi, başka başka özellikler kazandı. Irklar zamanla birbirlerinden tefrik edilmek için çeşitli adlar almaya başladılar.

İşte bunlardan birisi vardı ki, o zamana kadar yaratılmış olan hiçbir ırka, hiçbir soya benzemiyordu. Tanrı, bu ırka o vakite kadar meydana getirdiği hiçbir soyda olmayan meziyetler ve hünerler bahşetti. Bu ırk dünyanın en savaşçı, en zeki, en dürüst, en güzel ahlaklı ırkıydı. Bulunduğu coğrafyada ona korkuyla karışık bir saygı hissi vardı. Bu ırk zayıfların ve haklıların koruyucusu, zalimlerin ve haksızların düşmanıydı.

Yukarıda her ırkın kendini diğerlerinden ayırmak için adlar almaya başladığını söylemiştik. O zamanlar, bahsetmiş olduğumuz bu ırkın başında tıpkı kendisi gibi çok cesur, yiğit ve akıllı bir kişi vardı. Herkes onun sözünü dinler, yap dediğini yapar, yapma dediğini yapmazdı. Bu kişinin adı Türk'tü. Türk "güç, kudret, erdem" demekti. Onun soyundan gelen kişiler de bu özelliklerinden dolayı o öldükten sonra, bu adı almayı uygun buldular.

Türk'ün yeryüzünde bu kadar sevilmesi, bu ırkın üstünlükleri yüzünden dünyada bazı ayrıcalıklara sahip olması, çevredeki toplumların ve ülkelerin bazılarının ona düşman olmasına sebep oldu. Onun bu düşmanları aralarında gizli planlar yaparak; Türk milletini birgün tuzağa düşürerek büyük bir bozguna uğrattılar. Bu korkunç baskından bir çocuk haricinde kimse kurtulmamıştı. Düşman askerleri bu çocuğu öldürmemişler, fakat kol ve bacaklarını keserek bir bataklığa atmışlardı.

---

geleceğinden haberdar olur. Arkasından delikli bir taştan geçerek, dipsiz kara bir göle ulaşır. Gölün üzerinde bir at kılından köprü vardır. Şaman buradan da geçip, ölen atalarının yaşadığı bir yere varır. Bu kez de Temir-kan'ın kızlarıyla karşılaşır. Onlar da bunu günaha sokmak isterler, fakat şaman artık hedefine ulaşmıştır. Karşısında Temir-kan'ın çadırı durur (Bakınız, Sagalayev, **a.g.e.**, s.52-56).

[15] Günümüz Altay Türklerinin inanışına göre; daha ne yer, ne de gökyüzünün olmadığı bir sırada Ülgen dünyayı nasıl yaratsam diye düşünür. Bu esnada yanına Erlik gelir ve dünyayı yaratmak için gerekli malzemeyi nereden temin edebileceğini söyler. Kendisinin bile aklına gelmeyen şeyi bulduğu takdirde kızmayacağını belirtir. Erlik (veya kişi) suya dalarak, ağzında bir toprak parçasıyla su yüzüne çıkar. Ülgen bu toprağı serperek dünyayı meydana getirir. Fakat getirilen toprağın bir parçası Erlik'in dişleri arasında kalır ve Erlik onu Ülgen'in yarattığı dünyanın üzerine tükürür. Böylece dağlar, bataklıklar ortaya çıkar (Bakınız, Sagalayev. **a.g.e.**, s.24).

Yeryüzünde olup-biten bu işleri Tanrı makamından seyrediyordu. Kendi yaratmış olduğu, bu kutlu ırkın yok olmasına razı olmadı. Onun için bu çocuğun yanına bir dişi kurt gönderdi. Bu dişi börü, çocuğa et ve yiyecek getiriyordu. Bunlarla beslenen çocuk ölümden kurtuldu. Biraz büyüyen bu çocuk kurtla birleşti ve kurt ondan gebe kaldı. Etrafta kurt gibi yaşayan bir çocuğun olduğunu duyanlar, onu öldürmeye geldikleri zaman, kurt Tanrı'dan gelen buyruğu dinleyerek, çocukla birlikte yaşadıkları göl kıyısının kuzeyinde bulunan bir dağa kaçtı. Bu dağın içerisinde çok büyük bir mağara vardı. Börü çocuğa yol göstererek mağaranın içerisine girdi. Ortasında otları, ağaçları, nehirleri ve gölleri olan bir ova bulunuyordu. Bu ovanın genişliği onlarca km_ idi. O kadar güzel bir yerdi ki, Tanrı bu Türk çocuğunu adeta cennetin dünyadaki bir eşi olan bu yere özellikle getirmişti. Onun burada çoğalmasını, güçlenmesini ve yeniden kendi adaletini uygulamasını istiyordu. Börü burada on erkek çocuk doğurdu. Bu on çocuk büyüyünce, bu dağı binbir güçlükle geçip, on tane kız kaçırarak buraya getirdiler ve burada çoğaldılar. Bunlardan birisi kendisine Börü (Aşina) soy adını alarak, çadırının önüne kurt başlı bir sancak astı. Daha sonra bunların hepsinin başı oldu.

Aradan yıllar geçti, Türkler buraya sığmaz oldular. Artık Ergenekun (Kunların çoğaldığı, ergenleştiği yer-Halkın çoğaldığı yer) adı verilen bu kutlu yurttan çıkmak gerekiyordu. Çünkü onlar yıllarca atalarından çeşitli hikayeler dinlemişlerdi. Yaşadıkları, çoğaldıkları bu yurdun dışında bir zamanlar atalarının hükmettiği çok geniş ülkeler vardı. Burada durup, oturmak onlara yakışmazdı. Türk'ün yaradılışının bir gayesi bulunuyordu. O sadece ok çekip, kılıç sallayan bir kavim değildi. Tanrı onu yeryüzünde adaleti ve düzeni sağlasın diye göndermişti. Dürüstlüğün ve iyi ahlakın timsali olması için vazifelendirmişti. Bu görevlerini icra etmesi için yeniden dünyanın içine dalmalıydı. Fakat buna bir engel vardı. Bu geniş ovadan çıkmanın bir yolunu bilmiyordu. İçlerinden akıllı bir demirci çıkıp, kendisinin bir planı olduğunu söyledi. O, dağın bir yerinde demir madeni olduğunu ve burayı eriterek dışarı çıkabileceklerini söylüyordu. Buna herkes yürekten sevindi. Çoluk-çocuk, yaşlı-genç herkes elinden geldiğince çalıştı. Kimi odun toplayıp-yığdı, kimi körük dikti. Dağın birçok yerinde sıra sıra kömür dizildi. Yamaçların sağına-soluna bir sıra odun, bir sıra kömür kondu. Dokuzyüz deve derisinden yapılan körükler çalıştı; en yaşlı Türk odunları ateşledi ve ellerini göğe kaldırarak ulu Tanrı'ya yalvarmaya başladılar. Tanrı yeryüzüne göndermiş olduğu bu kavmin dualarını işitti. Demir dağ eridi. Türkler hep bir ağızdan "Tanrı Türk'ü korusun" diye bağırıyorlardı ve O'da yeryüzünün efendisi bu kavmi esirgedi. Yol açıldı. Ancak onların bu günü unutmalarına imkan yoktu. Bu kutlu gün bayram ilan edildi. Hayatlarının yeniden başlangıcı, yeni yılın ilk günü olarak kabul gördü. Bütün Türk boyları yaşadıkları müddetçe bu günü unutmadılar. Ergenekun Bayramı denilen bu günde çeşitli oyunlar, eğlenceler ve spor müsabakaları düzenledikleri gibi, atalarının yeniden çoğaldıkları bu yere her sene giderek kurbanlar kestiler. Buraya "Ata sini" yani "Kutlu Atalar Mezarlığı" adını vererek, orada kurultaylar düzenlediler. Yeni yılı karşılarken, burada merasim yaptılar, hanedanlar devletin başına geçerken halkın da katıldığı, kaganlık seçimlerini burada yaptılar"[16].

---

[16] S.Gömeç, "Ergenekun Yurdun Adı", **Meslek Hayatının 25. Yılında Prof. Dr. Abdulhalûk M.Çay Armağanı**, C. I, Ankara 1998, s.451-454.

Her toplulukta olduğu gibi, Türklerde de Hak dinlere girmeden önceki bazı gelenek ve görenekler yeni mensubu oldukları dinin içerisine şu veya bu şekilde sokulmuştur. Bunlar o dinin tesirine uğrayarak günlük hayatta sanki, dinin gereğiymiş gibi yorumlanır. Yani dinler bulundukları etno-kültür ortamın aktif etkisinde kalarak bazı karakteristik özellikler alır. Semavi dinlerin ve geleneksel inançların birbirine karışması neticesinde çoğu eski örf ve düşünceler yeni manalar kazanır. Bunun gibi, dünyanın ve insanın yaradılışıyla ilgili rivayetlerin hemen hepsi Şaman olduğu söylenen Türklerin kendi düşünceleri değildir. Bunlar çeşitli dinlerden gelen tesirler neticesinde karışarak ortaya çıkmıştır. Halbuki dünyanın yaradılışı Orkun kitabelerinde çok açık bir şekilde izah edilmektedir: **Üze kök tengri asra yagız yer kılundukta ikin ara kişi oglı kılınmış**[17]. Rivayetlerde geçen özel isimlerin birkaç tanesi müstesna, yabancı menşeilidirler. Araştırmacıların belirttiğine göre bu hikayeler Hint, İran, Yunan, Yahudi efsaneleriyle, belki de Kök Tengri dininin iç içe girmesiyle, Mogol devrinde ortaya çıkan birtakım hikayelerden doğmuştur. Bunların arasından Altay ve Saha Türklerinin gerçek inançlarını ayıklamak çok zordur.

Bugünkü Altay ve Saha Türklerinin inancında "Tufan Efsanesi"nin çeşitli varyantları mevcuttur. Altay Türklerine ait Tufan efsanesini ilk defa rahip Verbitskiy tesbit etmiştir. Bu rivayetlere göre Tufan'dan önce yeryüzünün hakimi Tengiz Han idi. Bu zamanda Nama adlı meşhur bir adam vardı. Tengri Ülgen buna Tufan olacağını, insanları ve hayvanları kurtarmak için bir gemi yapmasını söyledi. Nama'nın üç tane oğlu bulunuyordu. Oğullarına gemiyi inşa etmelerini söyledi ve Ülgen'in öğrettiği biçimde bir gemi yapıldı. İnsanlar ve hayvanlar gemiye alındı. Gök yüzünü sis kaplayıp, yerin altından sular fışkırmaya başladı. Gökyüzünden de yağmur yağıyordu. Bir müddet sonra sular çekilip, kara parçaları su yüzüne çıktı. Nihayet gemi bir dağın tepesinde karaya oturdu. Suyun derinliğini öğrenmek için Nama kuzgun, karga ve saksağanı gönderdi, fakat bunlar dönmedi. Bunun üzerine güvercini yolladı ve güvercin gagasında bir dal ile geri döndü. Nama daha önce gönderdiklerini görüp görmediğini güvercine sordu. Güvercin üçünün de bir leşe konup gagaladığını söyledi. Nama onlara kıyamete kadar leş ile beslensinler diye bedduada bulundu. Tufandan sonra Nama, "Yayık Han" adıyla tanrılar arasına girdi. Bir başka Altay rivayetine göre, yer yaratılmadan önce su vardı. Ülgen birgün suya bakarken, üzerinde yüzen bir toprak parçası gördü. Bu toprağın insan vücuduna benzeyen bir yapısı vardı ve buna "kişi olsun" dedi. Toprak da derhal insan oldu. Ülgen buna Erlik adını verdi. Erlik bir müddet geçtikten sonra, Ülgen'den daha büyük ve kudretli olmak istedi. Nihayet Ülgen'e düşman oldu. İnsanlar da ağaç dalındaki meyveler gibi bitti. Buradan eski Türk inancında mevcut maddelere şekil vermenin olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Fakat yoktan var etme ise, her halde Samî dinlerden girmiş olmalıdır.

G.Potanin tarafından tesbit edilen bir Tuva hikayesinde yer bir kurbağanın üzerindedir[18]. Kurbağa kımıldarsa Tufan olur. Eski zamanda bu kurbağa bir kere kımıldamış ve denizler dalgalanarak ulu Tufan olmuştur. Bu

---

[17] Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 1-2. satır; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 2-3.

[18] Saha Türklerine göre de; dünya Baykal Gölü içinde yaşayan büyük bir balık üzerinde dururdu. Bu kutsal balığa Sahalar Aragıt Balık derlerdi (Bakızınız, Ögel, **a.g.e**, s.472).

felaketi evvelden sezen bir ihtiyar, demir çivili sal yapmış ve bununla insan nesli ile hayvanları kurtarmıştır. Yine Anohin tarafından kaydedilen bir rivayette, Tufan olacağını "temir boynuzlu kök teke" haber vermiştir. Bu teke yedi gün dünya çevresinde dolaşmış, acı acı melemiş, yedi gün deprem olmuş, yedi gün dağlardan ateş fışkırmıştır.

Yayık Han'ın gemisinin son durağı Altay Türklerine göre, Altay Dağlarının birisidir. Fakat her Türk boyu kendi dağlarını göstermektedirler. Bu Tufan efsanesi de Türklere daha sonra Sami dinlerinden girmiştir[19].

Altay Türkleri, birgün dünyanın sonunun geleceğine inanırlar. Bu gelecek son güne, yani kıyamete "kalgancı çak" derler. Türkiye Türkçesinde karşılığı *kalacak olan çağ* demektir. Kıyamet inanışına göre, birgün insanlar çok azacak, günahtan korkmayacaklar ve kötülükler alıp başını gidecek. İyilik ilahı Ülgen bu kötü insanlardan uzaklaşacak ve Erlik yeryüzüne yaklaşacak. Dünyada iyi güçler ile kötü güçler savaşa tutuşacaklar. Milyonlarca insan ölecek. Nihayet bir Ülgen kalacak ve o "ölüler kalkın" diye bağırınca, bütün cesetler yeniden dirilecek.

Teleüt Türklerine göre; "kalgançı çak" geldiğinde gök demir, yer sarı bakır olur. Hükümdarlar birbirleriyle savaşır, halklar kötülük düşünmeye başlar. Sert taşlar ufalır, katı ağaçlar kırılır. İnsanların boyu bir dirsek kadar kısalır. Oğul babayı, baba oğulu tanımaz. Telengütlerde de buna benzer rivayetler anlatılır. Bu zaman geldiğinde töre bozulur, tepeler çalkalanır, demir üzenginin dibi delinir, çuvaldızın deliği yırtılır. Toplumun düzeni bozulur[20].

Eski Türklerin de birtakım kutsal saydığı nesneler bulunmaktadır. Bunlar "Kutlu Atalar Mezarlığı" olduğu gibi[21], zaman zaman büyük bir dağ veya ırmak da olabiliyordu. Hunlar, Çin ile yaptıkları andlaşmaları Hun-dağı denilen bir dağın tepesinde kurban keserek teyit ederlerdi. Asya'nın başka kavimleri de bu Türk adetlerini almışlardır. Altaylı Şor ve Beltirler de kurbanlarını Kök Tengri'ye yüksek dağ tepelerinde sunarlardı. Fakat bunların hiçbiri Şaman özelliklerini yansıtmaya yetmemektedir. Mesela, Kök Türkler yılın 5. ayının ikinci yarısında Tanrıya Kutlu Atalar Mezarlığında kurban takdim ediyorlardı. Cüveynî tarafından bildirilen bir Uygur efsanesine göre, Uygurların saadet ve bolluk sağlayan kutlu dağları vardı. Bu dağa Kut-tag denirdi. Bu dağ Çinliler tarafından parçalanıp götürüldükten sonra, Uygurlar felakete uğramışlardır. Bugünkü Mogolistan'da Karabalgasun harabelerine yakın Erdene-Ula hakkında da aynı hikayeler anlatılır. Bunlar, bereketli eski Türk yurtlarının Çinliler tarafından işgal edildiği çağların izlerini taşır. Eski Türkler dağların Tanrı makamı olduğuna inanırlardı. Yüksek dağ tepelerinin

---

[19] Bir rivayete göre; Tufan'dan sonra yer o kadar yumuşamıştır ki, pehlivanları kaldıramamış ve onların vücutları olağanüstü yükseklikte dağlara dönüşmüştür (Bakınız, Sagalayev, **a.g.e.**, s.65).

[20] İnan, **a.g.e.**, s.22-25.

[21] Şine-Usu Yazıtına göre 748 yılında, Uygurlar Atalar Mezarlığında yaptıkları bir kurultay ile Türk devletinin başına geçmişlerdir. Bakınız, Gömeç, **a.g.t.**, s.119. Mesela Kök Türklerden önce Çin'de 16 Devlet diye adlandırılan dönemde ortaya çıkmış olan bir Türk hanedanlığı, Kuzey Liangların (M.sonra 4. yüzyıl) hükümdarlarının Altun Dağların doğusunda kurban merasimi düzenlediklerini kaynaklardan öğrenmekteyiz. Bakınız, G.Z.Tang, **Çince Kaynaklara Göre Kuzey Liang Hun Devleti'nin Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Tarihi**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1999, s.31-32.

göklere yakın bulunması, uzaklardan mavi renkte görünmesi bu inancın yerleşmesine sebep olmuştur[22]. Mesela eski Türklerin en kutsal dağı Ötüken'in "ıduk-başı" idi. Bugünkü Altay Türklerinin hepsince de Altay en kutlu dağdır[23].

Bu aylu kündü Ayas kanıbıs!	*Altay tanrımızdır, diyerek yalvarıyoruz. Bu aylı ve güneşli Ayaz hanımız (Gök).*
Agaç taştı Altayıbıs!	*Ormanlı, taşlı Altayımız!*
Altay kudayıbıs tep yaynayırbısta.	
Agar baş piyan boloru kandi?	*Nüfusumuz çoğalacak mı?*
Ölböy yadarıbıs, surap yadıbıs,	*Ölümsüz hayat diliyoruz,*
Öçpay adıbıs, surap yadıbıs.	*Çok yalvarıyoruz,*
Yaynap yadarıbıs köp boltı.	*Çok yakarıyoruz* (İnan, **Şamanizm**, s.129)

Orta Asya kavimlerinde güneş ve ay kültü de vardır. Altaylı Türkler ve müslüman Türklerden Mişerler arasında güneşle yemin etme adeti bulunur. Altaylılara göre güneş ana, ay da atadır. Güneşi yerde ateş temsil eder. Bazı Saha masallarında büyük kahramanlar güneş ve ayın himayesi altındadır. Onların inancına göre zaman zaman güneş ve ay kötü ruhlarla mücadeleye girişirler. Eğer yenik düşerlerse güneş ve ay tutulması gerçekleşir. Güneş ve ay tutulması olduğunda Altay Türkleri bağırıp, çağırırlar, davul çalarlar. Bu gürültülerin kötü ruhları korkutacağına inanılır.

Sahalara göre güneş ve ay iki kardeştir. Her ikisi de üstün özellikleri olan ilahlardır. Oyunun cübbesinde güneşin sembolü olarak demirden ve gümüşten yapılan halkalar vardır.

Yıldızlardan da Çolpan kutludur. Bugün şamanist olduğu söylenen Türklerin yıldırım ve şimşek hakkında da ilginç düşünceleri mevcuttur. Bunlara göre yıldırım ve şimşeğin hareketleri Ülgen tarafından kontrol edilmektedir. Yıldırım düşen ağaçtan bir parça alıp, saklanırsa, o yere kötü ruhlar giremez. Tuva Türkleri yıldırım ve şimşek çaktığında saçı saçarlar. Çin kaynaklarının Uygurlar hakkında verdikleri bilgilere göre, onlar yıldırım düşmesinden hoşlanırlardı. Gök gürledikçe bağırıp, çağırırlar ve göğe ok atarlardı. Bir yıl sonra yıldırım düşen yerde toplanıp, bir koyun keserek oraya gömerlerdi[24].

İlk insanlar meyve ve otla beslendikleri için ateşe ihtiyaçları yoktu. Et yemek ihtiyacı ortaya çıktıktan sonra ateş gerek oldu. Ülgen gökten biri ak,

---

[22] İnan, **a.g.e.**, s.49-50.
[23] Altay insanı hertaraftan kucaklar ve içine alır. Altay'ın çocukları da ona sevgi ve şükranla cevap verirler. Altay onların kültürlerinin en üst değeridir (Bakınız, Sagalayev, **a.g.e.**, s.61).
[24] Ögel, **Türk Mitolojisi**, s.140; İnan, **a.g.e.**, s.29-30.

biri kara iki taş indirdi. Kuru otları bu taşları birbirine sürterek yaktı. Bundan dolayı ateş kutlu olup, Altaylılar ve Sahalar çakmak taşından elde edilen ateşi kutlu saydılar. Altay Türklerinde son zamanlara kadar gelin ve güvey ilk ateşlerini çakmak taşıyla yakmışlardır. Saha oyunları da tören için gerekli olan ateşi çakmak taşıyla alevlerler. Kibritle yakılan ateşe Rus ateşi deyip, ayinlerde bunu kullanmazlar. Bununla beraber aile ocağında yanan ateş nasıl olursa olsun kutludur. Altay Türkleri, herşeye küfür etseler de, ateşe hakaret etmezler. Ateşi su ile söndürmek, ateşe tükürmek, ateşle oynamak kesinlikle yasaktır. Ateş gök ile ışıklı dünyanın ve nihayet güneşin bir sembolüdür. Asya Türklerinin çoğu ateşe bakarak fal açarlar. Manas Destanı'nda anlatıldığına göre, Manas'ın babası Cakıp Han ateşe bakarak, gelinlerinin mukadderatını söylemiştir. Türklerin itikadına göre ateş herşeyi temizler, kötü ruhları kovar. 6. yüzyılda Kök Türklere gelen Bizans elçilerinin kötü düşüncelerden arındırılmaları için ateşten atlatıldıkları Bizans kaynaklarında kayıtlıdır. Mogollarda da bu adet görülür. Hatta müslüman Türklerde de bu gelenek halâ yaşamaktadır. Başkurt ve Kazak Türkleri bir yağlı paçavrayı tutuşturup, hastanın etrafında "alas, alas" diye dolaştırırlar. Buna "alaslama" denir. Bu kelime Türkiye Türkçesine "alazlama" şeklinde geçmiştir. Manası *ateşte temizleme* demektir. Bu sebeple eski Türk inancında ateş kültü ile ocak kültü birbirinden ayrılmaz[25].

Ayas kanıng üleyi, aydın künnüng ülü	*Ayaz hanın parçası, ayın ve güneşin payı*
Altın yargı sen sura, al otkongo tabıştır!	*Altın yargı sen sor, alevli ateşe ulaştır!*
Albata biriktir, üzülbeske ülü	*Halka ardı kesilmeyen kısmet ver*
Kaçanda alıp yatsın,	*Her zaman ala dursun,*
Küngürtçiden ün alıyıp yatsın	*Yıldırım tanrısından ses alıp dursun*
Albata piyanın yettirip yatsın	*Halka bereket yetiştirip dursun*
Alır ottıng ezi! Al yalgınıng uluzı	*Alevli ateşin sahibi*
Ayrılbastın yayagan,	*Ayrılmaz can yaratmış,*
Astıkpas tın bıçıgan,	*Şaşmaz ruha biçim vermiş*
Alır ottu Ak-Yayık! Tengeredegi kuday!	*Alevli ateş sahibi Ak Yayık! Gökte Tanrı!*

(İnan, **Şamanizm**, s.128)

Ölüm halinde yas törenleri düzenlenir, bu sırada acılarını dile getirmek için bağrışarak yüzlerini, gözlerini çizerlerdi[26]. Bundan sonra ölü için yemek

[25] İnan, **a.g.e.**, s.66-68.

[26] **İbn Fazlan...**, s.63. Mesela Orkun yazıtlarında yog adetiyle alakalı olan ibarelere rastlamaktayız. Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarında 714 yılında, Beş-Balık seferi sırasında

verme adeti vardı ki, bu gelenek günümüze kadar gelmiştir. Bütün Türk topluluklarında ölünün hatırasına düzenlenen yok olmaktan gelen "yog" merasimleri tertip edilirdi. Ölen hükümdarlar veya kahramanlar için kabirlerinin başına hayatta iken savaşıp öldürdükleri kişilerin sayısı kadar balballar dikerlerdi. Bu saydıklarımızın hepsi Türklerin semavi dinlere girmeden önceki adetlerinin umumi bir görüntüsüdür. Hatta bunların bazıları Hak dinlere girdikten sonra da, Türklerin dini hayatlarında süregelmişlerdir. Sahalar ölümü, insanın ruhunu kötü ruhların kapıp, yemesi ile açıklar. Ölüm halinde ruhun bir kuş şeklinde uçup, gittiği düşünülür.

Şamanizm hususunda bugüne kadar en ciddi çalışmayı M.Eliade yapmıştır. O, Orta ve Kuzey Asya topluluklarında dini hayatın Kam etrafında yoğunlaştığını söyler. Ancak Kam bütün dini faaliyetlerde rol oynamaz. Her sihirbaz Kam olmadığı gibi, her şifa verici de Kam değildir. O, Şamanlığa kısaca "vecd ve istiğrak (extase) tekniği" demektedir. Bununla beraber dinler tarihinde ve din etnolojisinde görülen çeşitli vecd hallerinin hepsi de Şamanizme girmemektedir. Eliade'ye göre Kam herşeyden önce kendi özel yöntemleri sayesinde ulaştığı extase hali içinden ruhunu göklere yükselten veya yeraltına indiren bir kişidir. Bu esnada başka ruhları hükmü altına alarak, tabiat güçleri ve şeytanlarla bağlantı kurmaya muvaffak olur. Kam ateş üzerinde hakimiyet kuran, hastalanan ruhlara şifa veren, ölülerin arzularını yerine getiren, dertlilerin şikayetlerini dinleyen, yer altındaki tanrıların yanına giderek aracılık yapabilen bir kişidir. Bu özellikleriyle de çevresinde korkuyla karışık bir saygı uyandırır[27].

Şamanlıkta ruhun uçuşu (göklere yükselme veya yeraltına inmesi) ile extase aynı anda meydana gelir. Şaman gerek gökte Bay-Ülgen ile gerek karanlıklar dünyasında Erlik gibi tanrılarla dostluk kurar, onları görür ve onlarla konuşur. Hastanın vücudundan çıkmış olan ruhunu bulur ve geri getirir, yani hastalığı iyi eder. Şamanların elbiselerinde her şeklin bir manası olan semboller vardır. O külahlar giyer, maskeler takar. Üzerinde özel tasvirleri bulunan davulunu veya defini çalar[28]. Kendinden geçinceye kadar çeşitli şekillerde zıplar, sıçrar, acaip sesler çıkarır. Bazan da bayılır. Kırgız ve Kazak baksıları Altay ve Saha kamları gibi özel cübbe ve elbise giymezler. Bunları diğer insanlardan ayıran hususiyetleri, perçem ve külahlarına taktıkları kuş tüyleridir. Bazı baksılar bunlara da önem vermezler. Sıradan insanlar gibi gezerler. Kazak baksıları Altaylı meslektaşlarından farklı olarak kopuz kullanırlar. Kırgızlar kadın baksılara "bübü" derler ki, Bibi'den bozmadır. Kamın cübbesine Altay Türkleri "manyak", Saha Türkleri de "kumu" veya "oyun tangası" (oyun giyimi) adını verirler. Mesela Kumandılarda kamlar, kurban törenlerinde yalnız beyaz bir cübbeyle, kayın ağacı kabuğundan yapılmış huni biçiminde bir külah giyerler. Bunun yanısıra kara kamların aksine ak kamların daha basit ve sade giydikleri görülmüştür. Günümüzde kamların, gerçekten otantik giysilerinin neler olduğunu tesbit etmek oldukça zordur. Zaman içerisinde bunlarda büyük değişiklikler olmuştur. Yinede Türkistan'ı ve Orta Asya'yı gezmiş olan seyyahların vermiş olduğu

---

ölen amcalarının oğlu Tonga Tigin'in yogundan (mateminden) bahis vardır. Bakınız, S.Gömeç, "Atsız Bir Kahraman: Tonga Tigin", **Türk Kültürü**, 33/390, s.63-64.

[27] Radloff, **a.g.e.**, s.233.

[28] İnan, **a.g.e.**, s.90-96; Radloff, **a.g.e.**, s.234-236; Ögel, **a.g.e.**, s.29.

malumatlar ve eski tarihi kaynaklara bakarak bunların şekli hususunda bir fikir edinmek de mümkündür.

Ayin yapmak için gerekli olan nesnelerin en önemlisi davuldur[29]. Davul belki de kamın giysisinden çok daha eskidir. Tarihi kam giysilerinin izlerinin kalmadığı yerlerde bile davul kendisini korumuştur. Altaylılar ve Sahalar bu davullarına "tüngür" derler. Tüngürle (tünür, tür) birlikte bazan "çalu" da denir ki, araştırmacıların bir kısmı bu tüngürü mogolca asıllı kabul ederken, bir kısmı da çalunun Türkçe çalmak fiilinden türediğini söyler. Davul Türkler tarafından tarihin en eski devirlerinden beri kullanılmaktadır. Buna ait Çin kaynaklarında da kayıtlar mevcuttur. Eski Yenisey Kırgızları ve Oguzlar, tarihçi Gerdizî'nin malumatına göre kopuz kullanmışlardır. Bu özelliğiyle de kopuz Türklerin milli çalgısı olmuştur. Yani bugünkü bağlamanın veya sazın atası kopuzdur. Bilindiği gibi Dede Korkut her hikayesinde kopuzuyla ortaya çıkmaktadır. Ad verirken, dua (alkış) ederken hep kopuzunu kullanır. Saha oyunları ise davul bulamadıkları zaman at kuyruğundan yararlanırlar.

Karagay kobuz kolga aldım.	*Çam ağacından kopuzumu elime aldım.*
Abı cılanday tolgandım.	*Suya yılan gibi dolandım.*
Bu kopuzum sınmadı,	*Bu kopuzum kırılmadı,*
Garip canım tınmadı.	*Garip canım rahat durmadı.*
Onbeşimde cabıstı,	*Onbeşimde yapıştı,*
Cırmıda tabıstı.	*Yirmi yaşımda buluştu.*
Könbes iske köndürdü,	*İstemediğim işe zorladı,*
Kuv agaçka töndürdü	*Kurumuş ağaca döndürdü.*
Kök kiyimdi börte atım,	*Gök giyimli kır atım,*
Altı kulaç ala atım.	*Altı kulaç ala atım* (İnan, **Şamanizm**, s.137).

Davulun kasnağı kayın veya sedir ağacından yapılır. Bu ağaca da daha önce insan ve hayvanın dokunmamış olmasına özen gösterilir. Derisi geyik, dağ keçisi ve taydan olabilir. Davulun üzerinde resimler yerdeki ve gökteki varlıklara aittir. Sağda ay, solda güneş ve bunların arasında yıldızlar; kuş ve geyik resimleri görülebilir. Her kamın davulu ölümünden sonra bir ormana götürülerek, parçalanıp, bir ağacın dalına asılır. Kamın ölüsü de bu ağacın dibine gömülür. Kamlar mümkün olduğu kadar obadan ve yollardan uzak bir tepeye, hayvan sürülerinin yaklaşamayacağı bir yere defnedilirler. Eski inanışlara göre, her kamın evinde iki davul bulunur. Bunlardan biri ayinlerde kullanılır, ikincisi de bir köşede saklanır. Bazı istisnai durumlarda kamlar davul yerine yölgö (küçük yay) bulundururlar. Fakat yölgö ile tam bir tören

---

[29] Bir inanışa göre, kamların en önemli çalgıları olan def veya davul Erlik tarafından icat edilmiştir (Sagalayev, **a.g.e.**, s.31).

gerçekleştirilemez. Altay Türkleri davul tokmağına "orbu", Sahalar ise "bula-ayah" derler. Bu tokmak kayın ağacından veya sıgun (geyik) boynuzundan yapılır.

Davul tören sırasında, kamın ruhu dünyayı dolaşırken taşıt görevini ifa eder. Karada gezerken davul at, tokmak kamçı; sulardan geçerken davul kayık, tokmak kürek; göklere çıkarken kuş vazifesindedir. Doğu Türkistan'ın müslüman bakşıları, davul yerine dap (def) ve dombak kullanırlar. Ayin yaparken def kamın arkadaşı tarafından çalınır, dombakı ise bakşı kendisi çalar. Bazı bakşılar ravab (rübap) denilen üç telli bir saz ile tören icra ederler.

Bunun yanı-sıra ayna da kamların dini ayinlerinde önemli rol oynar. Aynanın yardımıyla kam veya oyun fala bakar, geleceği söyler, tedavi eder. Ayna hastalıklara sebep olan ruhların görülmesi ve hastalığın sonucunu öğrenmede bir araçtır. Mesela Tacikler de bile çocuğun yastığının altına nazardan, korkudan ve kötü güçlerden sakınmak gayesiyle ayna konulmaktadır[30].

Eski Türk dininde ayin ve törenlerin iki kısma ayrıldığı söylenmektedir: 1-Muayyen zamanlarda yapılan ayin ve törenler. 2-Sırf tesadüf olaylar dolayısıyla yapılan özel törenler. Belirli vakitlerdeki törenler ilkbahar, yaz ve güzün yapılır ki, bunların geçmişi çok eskilere dayanır. Eski Türk sülaleleri bunları dini bayramlar olarak kutluyorlardı.

Bahar bayramı müslüman Kazak, Kırgız ve Başkurtlarda "kımız murunduk" adıyla günümüzde bile mayıs ayında yapılmaktadır. Başkurt kadınları ilkbaharı erkekleri karıştırmadan, "karga toy" diye kutlarlar. Bu törende kargalara darı, süt konur. Törene küçük erkek çocukları dahi katılamaz.

Sonbahar bayramı kötü ruhlardan korunmak için yapılırdı. Bu bayrama *abası ısıga* (kötü ruhlara saçı) adı verilirdi. Bu isme rağmen törenin ilk gününde aydınlık ruhlardan Ulu Toyon, ikinci günde kötü ruhların lideri Arsan Dulay namına ayin gerçekleşirdi[31].

Türklerin eski inanç sistemine göre aşağı-yukarı kurbansız ayin yapılmaz. Kurban mefhumunun da eski Türkçede tam karşılığı kesin olarak bilinmemektedir. Günümüz Türk boylarında *tayılga* ve *hayılga* kelimeleri varsa da, mogolcadan geçtiği düşünülmektedir. Saha Türkçesinde kurban anlamına gelen *kereh* sözü vardır. Oyunun iştirakıyla ruhlara sunulan kurbana denilir. Kurban edilen atın, sırıklara takılan derisine de bu ad verilir. Eski Türk yazıtlarında da bu kelimeyi görmek mümkündür. Öldü yerine *kergek boldı* veya *uçmağa bardı* deyimleri söz konusudur. Sahaların kereh kelimesi de bundan başka birşey değildir. Bu kelimeye yine kurban manasında mogolca ve buryatçada da tesadüf edilmektedir.

---

[30] İnan, **a.g.e.**, s.93-96; R.M.Mustafina, **Predstavleniya, Kultı, Obryadı u Kazakov**, Alma-Ata 1992, s.135.

[31] İnan, **a.g.e.**, s.97-102; Toyon, Saha Türkçesinde "Tanrı" manasına gelmektedir..

Kanlı kurbanlardan başka bir de kansız kurbanlar vardır. Saçı, yalma (ağaçlara veya kamın davuluna bağlanan paçavralar), ateşe yağ atma, tözlerin ağızlarını yağlama ve kımız serpme gibi törenler bu kansız kurbanlardır. Kansız kurbanların en önemlisi ruhlara bağışlanarak başı-boş salıverilen hayvanlardır. Bu tür kurbanlara eski Türkler "ıduk" demişlerdir. Bunun kelime karşılığı "salıverilmiş", "gönderilmiş", "kutlu" demektir. Terim olarak "tanrıya gönderilmiş, tanrıya bağışlanmış hayvan" anlamını taşır. Bu hayvana yük vurulmaz, sütü sağılmaz, yünü kırpılmaz. Kansız kurbanlardan olan saçı ise bütün Türk boylarında müşterektir. Bu Türkçe kelime mogolcaya "saçu" şeklinde girmiştir. Saçıya dini terim olarak saçılga veyahut çaçılga da denir. Saçı her boyun kendi emeğiyle kazandığı en kıymetli ve kutlu saydığı nimetlerden biri olur. Konar-göçer Türklerde bu süt, kımız, yağ; çiftçi Türklerde de buğday, darı, şarap; tüccarlarda ise para olabilir. Bu saçı adetini dünyanın başka kavimlerinde de görebiliriz. Birisi hakkında hayırlı haber verilirken "darısı başımıza" temennisi de bu eski töreden gelmektedir. Kök Tengri dininin geleneklerini yaşatan bugünkü bazı Türk boylarıyla, müslüman Türklerde evlenme hadisesi sırasında da saçı saçılmaktadır. Burada saçının amacı, yabancı bir soydan gelen gelinin, kocasının ailesi tarafından kabul edilmesi için yapılan gelenektir. Gelinler için birçok şeyler tabu sayılır. Kocasının ve onun soyuna mensup erkeklerin adını söylemek, kayınpederi ve kayınlarıyla konuşmak ayıp karşılanmakta idi. Bu geleneğin son yıllara kadar yaşadığını bizzat ben annemden dinledim.

Her tören için kanlı veya kansız kurban sunulması gerekir. En önemli kurban attır. Attan sonra koyun gelir. Gerek bugün Kök Tengri dinini devam ettiren Türklerde, gerekse müslüman olmuşlarda kurban için en makbul hayvan erkek olanlardır. Dede Korkut hikayelerinin kahramanları Oguz Türkleri kurban olarak "attan aygır, deveden bugra, koyundan koç" kesmişlerdir. Kırgız ve Kazaklarda da aynı motiflere rastlanılır.

Kurban kesilen hayvanların kemikleri kırılmaz. Köpeklere verilmez. Ateşe atılır veya yere gömülür. Bazı özel törenlerden sonra kurban kemikleri toplanarak, bir kaba konulup, kayın ağacına asılır. At kurbanlarının kafatası ise bir sırık üzerine konulur. Altay Türkleri ve Sahalar kurban olarak kestikleri atın derisini bir sırığa geçirip, tıpkı at şekline sokarlar. Buna Altay Türkleri *baydara*, Saha Türkleri *tabık* derler.

Kamların diğer insanlar üzerinde tesirler bırakan bu hareketlerinde başarılı olmasının bazı şartları bulunmaktadır. Bu şartlar, Kam olma konusunda kendini gösterir. Buna göre Kam olmak için ya bir kam ailesinden gelinmeli veya doğrudan doğruya kendi yeteneklerine göre halk tarafından seçilmelidir. Kamlık sanatı öğrenilmekle elde edilemez. Kamlar bağlı oldukları toplulukların gelenek ve göreneklerini iyi bilmelidir ki, ona göre tedavilerde bulunabilsinler. Bunun için genç kamın mutlaka yaşlı ve tecrübeli bir kam tarafından yetiştirilmesi lazımdır[32]. Sahalarda oyun namzedi mesleğe girmeğe hazırlanırken mensup olduğu oymak toplanıp bir dağa veya tepeye çıkar. Namzedin üzerine kumu giydirirler, eline at kılları bağlanmış bir asa tuttururlar. Adayın sağ tarafında dokuz delikanlı, sol tarafında dokuz kız, bunların ortasında da bir ihtiyar oyun yer alır. Yaşlı oyun mesleğe sadakat yemini olan duayı okur ve aday da bunu tekrarlar. Kamlar seleflerinin

[32] Radloff, a.g.e., s.233.

okudukları duaları ezberlemek zorunda değildir. Çünkü kamların ayin ve vecd halindeyken söylediklerini tesbit etmek de çok zordur. Törenden sonra kendisi de söylediklerini tekrarlayamaz. Kamlar bir sürü ruhlara sahiptirler. Bunların bir kısmı kamı korurken, bir kısmı da ona yardım etmekle vazifelidir. Bu ruhların hepsinin kişisel isimleri, özel bir şarkısı ve kendine özgü simgeleri vardır[33]. Bu ruhlar büyük çoğunlukla hayvan biçimindedirler. Sibirya kavimlerinde bunlar ayı, kurt, geyik, tavşan ve çeşitli kuşlar, özellikle kartal, baykuş ve karga şeklinde görülebilirler. Mesela yeraltına inerken yanında "ayı perisi", gökyüzüne çıkarken "at ruhu"ndan yardım görür. İhtiyaç halinde o dünyanın her tarafından yardımcı ruhlar çağırır. Bu daveti davulunu veya defini çalarak yapar. Yardımcılarının geldiklerini onların seslerini çıkararak belirtir. Tunguz şamanının baş yardımcısı yılan sesini, Eskimo şamanı kurtu, Japon şamanı ren geyiğini taklit eder. Şamanların bu hayvanların gizli dillerini de öğrendikleri söylenmektedir[34].

Ak adamnang tögölüp yat.	*Ak atamdan dökülmektedir.*
Ala sungkur er aldıma akşıgay	*Ala sungur tam önümde bagırır.*
Poro mürküt ekki iynime sıngıgay	*Boz kartal iki omuzumda bağırsın.*
Yezim taygadan sungan Çuyuk	*Yezim (dağından) uzanan (Kam) Çuyuk* (İnan, **Şamanizm**, s.129).

Davulunu çalarak cinleri ve perileri toplayan oyunun elindeki ip veya asa bir kozmik bölgeyi diğerine bağlayan yoldur[35]. Esasen kamın mistik seyahatlarında kullandığı başka araçlar da vardır. Mesela kayın ağacından yaptığı dokuz basamaklı merdiven, gök kuşağı gibi.

Genellikle gerçek kamlar dünya malına düşkün değildirler. Onlar hakkında söylenen menkıbelere göre fakir insandırlar. Kamların kendileri de böyle yaşamaya inanmışlardır. Onlar birer hokkabaz olmadıklarını törenler sırasında ekstaz halleriyle gösterirler. Bunu başaramayanlara şarlatan gözüyle bakarlar. Bazı kamlar aynı zamanda kabile veya oymağın öğütçüsü görevini de yüklenir. Öğüt vermek kamın tekamülünü gösterir. Hayatı boyunca kamlar cinsi münasebetten uzak, günahtan arınmış, oruç tutmaya ve susuz kalmaya dayalı bir yaşam tarzını sürdürmek zorundadırlar[36]. Kamlar gerek erkek, gerek kadın olsun bir kast halinde bulunmazlar. Mensup oldukları boy, oymak veya köyün bir üyesi olarak halk içinde yaşarlar. Onların diğer insanlardan üstünlüğü ancak ayin sırasındadır. Ekstaz hali geçtikten sonra diğer ölümlülerden hiçbir farkları kalmaz.

Her kamın kendisinin özel ruhları olduğunu söyledik. Altaylı kamlar bu özel ruha "tös" (töz), Sahalar "iyekil" derler. Töz kültüyle, mogolca ongon

---

[33] S.Kan, "Shamanism and Christianity: Modern Day Tlingit Elders Look at the Past", **Ethnohistory**, 38/4, Durham 1991, s.365.
[34] Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.31-32; Tanyu, **a.g.m.**, s.204.
[35] Buluç, **a.g.m.**, s.315.
[36] Kan, **a.g.m.**, s.365.

kültünün alâkası mevcuttur. Töz, bugünkü Türk lehçelerinde *asıl, kök, menşe* demektir[37]. Eski Türklerin ve bugünkü Altay Türklerinin bu heykelciklere töz adını vermeleri, bunların ataların hatırası için yapıldığını göstermektedir. Gerçekte böyledir. Altaylılar bunlar hakkında "bu babamın tözü, bu anamın tözü" derler. Büyük ve ünlü kamların hatırasına yapılmış tözler de vardır. Mogolların ongon kültüyle ilgili araştırmalar yapan D.Banzarov bu kültün ölü kültüyle ilgisi olduğunu söylemektedir. 1253 senesinde Fransa kralı IX. Ludwig tarafından Mogolistan'a Mengü Han'ın huzuruna elçi olarak gönderilen Rubruk'un bir budist Uygur tapınağında gördüğü putlar hakkındaki malûmatından, bu tözlerin aslı hususunda bir netice çıkarmak mümkündür. Rubruk; "Uygurlar bir Tanrıya inanırlar. Tanrının insan veya başka bir cisim halinde tasvir edilmesini kabul etmezler. Onlara niçin bu kadar putunuz var diye sorduğumda, bizimkilerden birinin herhangi bir yakını öldüğü zaman, onun suretini yapar ve buraya koyar. Biz de bunları ölünün hatırası olarak saklarız" demektedir[38].

Ebu'l-gazi Bahadır Han da tözler hususunda açıklamalar yapmaktadır. Onun anlatığına göre; "bir kişinin oğlu, kızı veya kıymetli bir yakını öldüğü zaman suretini (kugurçak) yapar, evinde saklardı. Ara-sıra bu heykelciği öpüp, severlerdi. Bu suretin önüne yemeklerinin ilk lokmalarını korlardı. Onları okşayarak, koklarlardı. İşte böylece haberleri olmaksızın puta tapmaya başladılar", diyor. Ebu'l-gazi'nin kugurçak dediği nesne, bebek (oyuncak) demektir. Altaylıların tözlerinin büyük çoğunluğu da bebeklerden ibarettir.

Ongon kelimesini Çagataylılar, mogolcadan alarak damga, ayırıcı belge anlamında kullandılar. Reşideddin vasıtasıyla bu kelime Osmanlı Türkçesine de geçti. Ongon kelimesini Mogollar, Türkçedeki ıduk yerine de söylerler. Mogollar töz ile ıduku ayırmazlar.

Müslüman Türklerde de eski töz ve ongon kültünün izlerine rastlanılır. Doğu Türkistanlı bakşılar hastaları tedavi ederken birçok kugurçakdan (kukla) faydalanırlar. Başkurt ve Tobol bakşıları sıtma hastalığını paçavradan yaptıkları korçaklara (kukla) nakledip, uzaklara götürürler.

Özellikle Türklerde ve Mogollarda ongon olarak kuşlar tercih edilmiştir. Kuş gibi tasvir edilen ruhlar daha çok Sahalarla, Dolganlarda bulunur. Mesela, ilkbahar ve güz mevsimleri kartalın temsil ettiği ruhun iradesine bağlıdır. Kartal bir defa kanatlarını sallarsa buzlar erimeğe başlar, ikinci defa sallarsa bahar gelir. Reşidedin'in naklettiği Oguz-name'ye göre Irkıl-Hoca Oguz boylarından herbirine bir kuşu ongon olarak seçmiştir. Orta Asya Türklerince meşhur olan Çingiz-name'de de, Çingiz Han, on iki Türk boyuna, nişan olarak birer kuş, damga ve uran (savaş parolası) ve ağaç tayin etmişti[39].

---

[37] B.Ögel, Töz sözüyle Türkler, hangi hayvandan veya hangi kuştan türemiş olduklarını ifade ederler, demektedir. Bakınız, Ögel, **a.g.e.**, s.32.

[38] Fransa kralının elçisi Rubruk hatıratında şöyle diyor: "Evin reisinin başının üzerinde duvarda keçeden bir figür bulunur. Bu figür bir bebeğe veya bir heykele benzer ve efendinin kardeşi yerine geçer". Bakınız, W.Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)**, Çev. E.Ayan, İstanbul 2001, s.34.

[39] İnan, **a.g.e.**, s.42-47. Mesela son zamanlarda Saha oyunları en kötü hayvanlar olarak kurt ve köpeği görmüşlerdir. En kutlu ise kartaldır. Öyle anlaşılıyor ki, Türk topluluklarının

Eski Türk dininin izlerini taşıyan bir de efsun olayı vardır ki, Türkçede buna *arvaç* veya *arbag* denir. Yılan ve akrep gibi zararlı böcekler tarafından ısırılanlar olursa müslüman Türkler bu efsuncuları çağırarak, okuturlar. Türk folklor bakiyelerinden öğrendiğimize göre öyle arbagçılar vardır ki, ısıran haşaratı kendi yanına kadar çekebilirlermiş. Bazı haşaratlar ve yılanlar bu arbagçının yanına gelerek, ölürler. Bu efsuncular bakşı, kam ya da oyun değildirler. Ocaklı olan her adam efsun öğrenmişse okuyabilir. Arbagçılar, efsunla birlikte faydalı otları kullanmayı da unutmazlar. Bugünkü Kazak Türklerinin inancına göre arbaglar veya efsunlar ölen ataların, peygamberlerin, önemli insanların ruhlarının koruyucularıdır. İnsanları tehlikelerden korurlar, iyi düşüncelere sevkederler[40].

Nur yılan, temir yılan, at yılan, su yılan

Ok yılan, gömülgen yılan, kelte (kısa) marı,

Aydurharı çöl kesen yılan

Hindustani, kara yılan, kör marı, erkek yılan

Urkoçı (dişi) yılan,

Bogoz (gebe) yılan, kısır yılan

Hökm-i Davud, hökm-i Süleyman ilçi geldi.

Küsvend (koyun) geldi, brev, reberev kûf çık! (Türkmenlerde Yılan Efsunu, İnan, **Şamanizm**, s.146).

Eski Türk dininin geleneklerinden birisi de falcılıktır. Fal eski Türkçede *ırk* kelimesiyle ifade edilmiştir. Kaşgarlı Mahmud bu kelimeyi "falcılık, kahinlik ve yürektekini dışarı çıkarmak" diye açıklamaktadır[41]. Türkiye'nin birçok yerinde "ırk bakmak" deyimi de, fala bakmak demektir. Oguz destanında geçen Irkıl Hoca'nın adı da bu "ırk"tan geliyor olmalıdır. Sahaların ilk oyununun ismi Argıl'dır ki, bu kelimeyle alakalıdır. Bu şahısların da gelecekten haber verdikleri şüphesizdir. Altaylıların inancında kamdan sonra "ırımcılar" gelir. Bunların saraları tuttuğunda gelecekten haber verirlermiş. Kamlar arasında fal anlamına kullanılan başka bir kelime de *tölgedir*. Ünlü Kırgız destanının baş şahsiyeti Manas'ın arkadaşı Kara-Tölek adlı bir tölgeçidir. Bugünkü Asya Türkleri ve müslüman Türkler de dahil olmak üzere en meşhur fal bakma usulü kürek kemiğiyledir. Etnografya araştırmaları bu tür fala bakmanın aşağı-yukarı bütün dünya milletlerinde olduğunu göstermektedir. Örnek olarak büyük Türk hükümdarı Attila, 452 senesinde Romalılarla savaştan önce bu tür bir fala baktırmış ve savaşın başlamasını da falın sonucuna göre belirlemişti. Kürek kemiği falı Mogol saraylarında çok önemliydi. Rubruk'un verdiği malumata göre, Mengü Han bir işe girişmeden evvel kürek kemiği falı açtırırdı. Bunun için önce kemik ateşte kızdırılır, sonra

---

medeni seviyeleri yükseldikçe daha ziyade avcı kuşlara doğru meyletmişlerdir (Bakınız, Ögel, **a.g.e.**, s.47).

[40] İnan, **a.g.e.**, s.145-146; Mustafina, **a.g.e.**, s128.

[41] **Divanü Lûgat-it-Türk Dizini**, s.218.

bunun üzerinde meydana gelen çizgilere bakılarak yorum yapılırdı. Mesela Mengü Kagan, kemiğin üzerindeki çizgiler düz ise sefere çıkar, değil ise çıkmazdı[42]. Konar-göçer Türkler aşık kemiğiyle de fal açarlar.

Türk boylarında eski devirlerden beri yaşayan yaygın bir inanç da, Türk Tengrisi'nin Türklerin büyük atasına *yada* denilen sihirli bir taş armağan etmesidir[43]. Bu taş ile istendiği zaman yağmur, kar, dolu yağdırılır, fırtına çıkartılır. Bu taş her devirde Türk kamlarının ve Türk komutanlarının elinde bulunmuştur. Altay ve Saha Türklerinin inancına göre günümüzde de bu taş büyük kamların ve yadacıların elindedir. Türk lehçelerinde çeşitli şekillerde adlandırılır (sata, cada, cay vs.). İslam kaynaklarında Türklerin bu sihirli taşına "yağmur taşı" ve "cada taşı" denilmektedir. Saha Türklerine göre bu taş at, inek, ayı, kurt gibi hayvanların içinde bulunur. En kuvvetli yada (sata) taşı kurdun karnından çıkarılandır. Onların itikadına göre bu taş canlıdır. İnsan kafasına benzer. Yüzü, gözü, kulağı, ağzı çok açık bellidir. Kadın veya bir yabancının eli veya gözü dokunursa ölür, kuvvetini yitirir. Canlı yada taşı yukarı doğru kaldırılırsa derhal soğuk bir rüzgar eser, yağmur veya kar yağar[44]. Türkiye'nin bazı bölgelerinde yağmur yağdırmak için taş okuyup suya atmak adeti, bu yada taşı ile irtibatlıdır.

---

[42] J.M.Deguignes, **Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair Tatarların Tarih-î Umumisi**, C. II, İstanbul 1924, s.174-175; İnan, **a.g.e.**, s.151-152. W.Rubruk hatıralarında şöyle diyor: "Biz tam Mengü Han'ın çadırına girdiğimizde elinde kömür karası gibi yanmış bir kemik taşıyan hizmetçiyle karşılaştık, sonradan öğrendim ki Mengü, kemik falına bakmadan dünyada hiçbir işe girişmezmiş. Birşeyler yapmayı planladımı üç tane yanmamaış kemik getirtir. Çadırının yanında bu kemikleri yakmak için iki küçük yurt daha vardır. Bunlar bütün hizmetkarlar tarafından günlük olarak kontrol edilir. Kendisi bizzat, kemiklerin ateşin ısısıyla bir süre sonra gerçekten mi yarılmış olduklarını tedkik eder. Böyle ise ona yol açıktır. Eğer kemikler enine patlamış ve yuvarlak kıymıklar halinde parçalanmışlarsa hiçbir işe teşebbüs etmez. Bakınız, Rubruk, **a.g.e.**, s.94.

[43] Bu taşın üzerinde "Tanrı" adının yazılı olduğu, bunun bütün Türklerce bilindiği kaynaklarda zikredilir. Efsanelere göre, "Türk" ile amcazadesi "Oguz" arasında *Yada Taşı* meselesi yüzünden çıkan anlaşmazlık sırasında Türk'e Çin'den on kam, yani batıdaki On Ok kabilelerinin ilim sahibi olan cedleri geldikten sonra, hakimiyet Türk'ün eline geçmiştir. Bakınız, Deguignes, **a.g.e.**, C. I, s.164; Gömeç, **a.g.t.**, s.223; V.Minorsky, "Tamim Ibn Bahr's Journey to the Uyghurs", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, XII, Bruxelles 1948, s.285.

[44] İnan, **a.g.e.**, s.161-163. Hicretin 21. yılında Ömer'in valilerinden Abdurrahman bin Rabia'nın bir savaşta Türkler tarafından öldürülmesinden sonra yapılan cenaze merasimini fırsat bilen Türklerin yağmur duası yaptıkları zikrediliyor. Yağmur yağdırma geleneğine Kazak Türkleri "Tasattık" demektedirler. Başkurtlarda; Belorezk bölgesinde *Taş Kolon* veya *Yay Taşı* denilen taştan bir tay heykeli bulunmaktadır. Taş Kolon önceleri kutsal bir taş sayılırdı ve İnzer, Katay, Tamyan, Kumırık boylarından olan Başkurtların ibadet yeri olarak kullanılırdı. Bununla yağmur yağdırıldığına veya yağan yağmurun durdurulduğuna inanılırdı. zerbaycan bölgesindeki Kuşar'a bağlı Gil Köyü'nde Sindivir Deresi'nin kenarında bulunan ve yaklaşık 70 kg kadar olan büyük bir taş kuraklığın şiddetli olduğu zaman akarsu içine atılırken bugün bu gelenek tamamen bırakılmıştır. Bakınız, Taberi, Milletler ve Hükümdarlar Tarihi, C. 4, Çev. Z.K.Ugan-A.Temir, İstanbul 1958, s.254; M.M.Sagitov, "Başkurt Folklorunda Hayvanlara Tapınma", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten)**, 1982-83, Ankara 1986, s.127; N.Gözaydın,"Dağıstan, İran Ve Türkiye'de Yağmur Duasındaki Bazı Ortak Motifler Üzerine", **III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, IV. Cilt, Gelenek, Görenek ve İnançlar, Ankara 1987, s.166.

Çömçe gelin ne ister, Çömçe gelin su ister
Ver, Allahım ver! Yağmur ile sel!
Koç koyun kurban, göbekli harman,
Yaz yağmuru yalancı, gavur kızı dilenci
Ver, Allahım ver! Yağmur ile sel!
Koç koyun kurban, göbekli harman! (İnan, **Şamanizm**, s.165).

Kayrakan, Kayrakan!	*Kayrakan, Kayrakan!*
Alas, alas, alas!	*Alas, alas, alas!*
Alakança açık per,	*Avuç içi kadar açık ver,*
Temeneçe teşik per!	*Çuvaldız kadar deşik ver!*
Uktu kişi ürönimin	*Asil kişinin torunuyum*
Urlı angış tazılı	*Sedir ağacının köküyüm.*
Abu Tobı kıygırgan	*Abu Tobı diyerek çağırdım*
Ongostoy Kaldırak kıygırgan	*Ongostoy Kaldırak diye çağırdım*
Tengerening kindigi yerde!	*Tanrının gönbeği yerde* (Altaylarda yağmurun kesilmesi için yapılan dua. İnan, **Şamanizm**, s.163).

Görülüyor ki, bugünkü Türk inancı bir dinden ziyade, temel prensibi ruhlara, cinlere, perilere emir ve kumanda etmek, gelecekten haber vermek düşüncesi olan bir sihirdir. Bütün bu anlatılanlar sadece Asyalı Türk topluluklarına ait değildir. Ufak tefek değişiklikleri olmakla beraber Şamanizm denilen bu yaşayış Mogollarda, Japonlarda, Eskimolarda, Malezya'da, Avustralya'da, Kafkaslarda, İzlanda ve Kuzey Amerika'da ve Afrika'nın birçok yerinde görülür.

Tarihin dini inançları ve telakkileri değişiklikler uğratarak bazan zenginleştirip, bazan da fakirleştirerek akıp gittiğini söyleyen araştıramacılar her dinin içerisinde şamanik unsurların bulunduğunu söylemektedirler. Ve yine araştırmacılar Şamanlığın Orta ve Kuzey Asya topluluklarının gerçek itikatları olmadığını da iddia etmişlerdir. Buna göre Şamanizmin özünde asabi hastalıklar yatmaktadır. Kuzey kutbuna yakın bölgelerde şiddetli soğukların, uzun gecelerin, yalnızlığın ve vitaminsizliğin insanların sinir sisteminde tahribata yol açtığı bilinmektedir. Kamların sar'a nöbetine maruz kalmaları buna bağlanmaktadır[45]. Ancak bunlar hakiki hastalardan farklı olarak kendi arzularıyla bu duruma gelmektedirler. Çünkü kamlar kendileri hasta olmaktan ziyade, hastaları iyileştiren kişilerdir. Bu yüzden sağlıklı olmak zorundadırlar. Hatta toplum içinde en akıllı kişilerdir de diyebiliriz. Bütün bu olumsuz

[45] Yani güneyden gelen halkların buralara uyum sağlayamayarak bir mücadeleye girmeleri, ruhsal çöküntü içerisinde iken isteriye benzeyen tepkilerle kendilerini kurtardıkları vurgulanmaktadır.

şartlarda ortaya çıkan kam aciz durumdaki halkı, ruhlarla temasa geçerek rahatlatırlar. Ayin sırasında kamın ağzından çıkan teselli edici sözlerle avunurlar. Genel olarak özetleyecek olursak kamların veya oyunların belli başlı görevleri şunlardır. Bir yıl kadar evden ayrılmayan ölünün ruhunu öbür dünyaya yollamak; av ve savaşlarda talihi döndürmek; hastalıkları iyileştirmek. Onlar şifahi destan edebiyatının da koruyucularıdırlar. Buryatlarda olduğu gibi, Saha oyununun söz hazinesi 12 bin kelimeyi bulduğu halde, halkın konuştuğu kelime sayısı 4 bini geçmez. Kazak ve Kırgızlarda baksılar şarkıcı, şair, müzisyen, kahin, hekim ve halk menkıbelerinin yaşatıcılarıdırlar[46].

Daha öncede belirttiğimiz gibi Şamanlığın izlerine güney yarım küre ülkelerinde de rastlanmış ve bundan dolayı menşeini sıcak bölgelerde arayanlar da olmuştur. Bunların başında M.Eliade gelmektedir. Mesela, bazı Orta Asya topluluklarında Ak-Kam, Kara-Kam ayırımının İran tesirli olduğu düşünülmektedir. Altaylılar Ak-Kam, Kara-kam; Sahalar Ayı-Oyun (iyi oyun), Abası-Oyun (şeytani oyun) şeklinde adlandırmalar yaparlar. Ak-Kamlar, cübbe veya külah taşımazlar, davul kullanmazlar. Kötü ruhlar ve karanlık dünyaya ayin yapmazlar, kanlı kurbanlar vermekten sakınırlar. Kara-Kamlardan ayrı olarak, gündüzleri iyilik ruhları şerefine ayin ve tören icra ederler. Ayin yaptırmak için halk daha çok kara-kamlara müracaat ederler. Bunun sebebi de aydınlık dünyasının ruhlarının insanlara daha az zarar vermelerine inanış olsa gerek.

Saha Türklerinin bereket ve doğum tanrıçası Ayzıt'ın durumu, dokuz erkek ve dokuz kız evlatlı Bay-Ülgen'in hali toprağa bağlı kültürlerin tasavvurlarıdır denilmektedir. Örneğin, kamın aynasının da güney kökenli olduğu, davulunun Budizm yoluyla Hindistan'dan geldiği iddia edilmektedir[47]. Şimdi toparlayacak olursak:

Kamlık bir din değildir. Saha Türklerinin birçok tören ve adetlerinde oyuna iş düşmez. Ancak bugün Şamanizm olarak bilinen itikad ve gelenekler Sibirya kavimlerinin sosyal bünyelerine o derece tesir etmiştir ki, bunları söküp atmak çok zordur. Saha Yeri'nde Oyunizm bir inançtan ziyade bir meslek durumuna gelmiştir. Saha Türklerinin hayatında Kök Tengri dini çok önemli bir rol oynamış, bugünde Şamanizm olarak adlandırılan bu merasimler oynamaya devam etmektedir. Saha bilim adamlarına göre, bugün onların dini inanışlarında büyük tesiri olan Kut-Sür geleneği de, eski Türk dininin felsefi, sanat ve tıbbi yönlerini göstermektedir. Hastalara bakmağa ve tedavi etmeğe çağırılan Saha oyunu, eve girdiği zaman tör yerine, yani baş köşeye kurulup oturur. Boz at derisinden yapılan post üzerine bağdaş kurar. Çünkü Sahalarda boz at derisi kutlu sayılan nesnelerdendir. Oyuna akşama kadar birçok çeşit yiyecek ikram edilir. Saha Türkleri için önemli bir özel ayin de ev yapmak için seçilen yerde yapılan törendir. Sahalar yeni ev kurmak için kutlu bir arsa arar. Bu törene de oyun karışır.

---

[46] Kafesoğlu, **a.g.e.**, 35-37; Buluç, **a.g.m.**, s.321; Tanyu, **a.g.m.**, s.204. Kamlar çocuğu olmayanlara da yardımcı olurlar. Mesela Hakaslarda çocuğu olmayanların kamlanması için din adamı (veya kam) Umay Dağı'na gider. Hakaslar arasında "ana koynu" manasına gelen Umay, ana simgesidir. Kam, dağda çocukların ruhlarının asılı bulunduğu beşikleri alır ve eve götürür. Daha sonra anne olacak kişinin organizmasına yerleştirir (Bakınız, Sagalayev, **a.g.e.**, s.70).

[47] Buluç, **a.g.m.**, s.322.

Saha Oyunizmine ait ilk bilgilerin 13. yüzyıldan kalma olduğu söylenmektedir. Rus işgalinden sonra, süratli bir şekilde Hrıstiyanlık propagandası yapılmasına rağmen, eski Türk dininin izlerini silememişlerdir. Oyunizm Sovyet dönemiyle birlikte Savaşçı Ateizm ile büyük bir mücadeleye de girişmişti.

c-Kök Tengri İnancı

Eski Türkler tabiatta bazı gizli kuvvetlerin varlığına inanmışlardır. Bunlar kutsal (yani ıduk) idiler. Tabiat güçlerine itikad, hemen hemen bütün halk dinlerinde mevcuttur. Fiziki çevrede bulunan dağ, deniz, ırmak, ateş, fırtına, gök gürültüsü, ay, güneş, yıldızlar gibi tabiat şekillerine ve hadiselerine karşı hayret ve korkuyla karışık bir saygı hissi eskiden beri olmuştur[48]. Mesela ziraatçı kavimlerde daha çok bereket tanrıları olarak bazı kuvvetler bulunur. Şavaşçı kavimlerde ise, zafer tanrıları birinci plandadır. Çoban topluluklarda hayvanların yavrulaması veya koyun kırkma zamanlarında özel törenler düzenlenirdi. İşte halk dinlerinin mahalli özelliklerine karşılık, yüksek dinlerde bütün cihana şamil olan hususiyetler vardır.

Eski Türklerde ruhların insan biçiminde tasavvurları olmadığından putları da olmamıştır. Fakat ruhlara karşı bir saygı bulunduğundan, kahinlik ve falcılık gibi mesleklere Türkler arasında da tesadüf edilmektedir. Avrupa Hunlarındaki falcılığı Latin kaynakları kaydetmiştir. Ayrıca orijinal Kök Türk harfleriyle yazılı Irk-Bitig[49] adlı fal kitabı ilgi çekicidir. Ancak falcılık ve kahinlik eski ve orta çağ kavimlerinin hepsinde mevcuttur.

Türklerin dini diyebileceğimiz, ancak şimdiye kadar bu dinin ismi hakkında bir belgeye rastlamadığımız, fakat kitabelerden yola çıkarak Kök Tengri dini olarak adlandırabileceğimiz bu inancın temelinde ölmüş atalara saygı, onlar için kurbanlar kesilmesi (ki bu babaerkil toplumlara mahsustur), baba hakimiyetinin ailedeki belirtisi olarak sayılmaktadır. Bu itikata göre insanların ruhu öldükten sonra bile yaşamaktadır. Din tarihi araştırıcıları ve etnologların Türk halkları üzerine yapmış oldukları incelemeler, Kuzey Asya ve eski Orta Asya kavimlerinde Atalar Kültü'nün bulunabileceğini ortaya koymuştur. Asya Hunları her yılın mayıs ayı ortalarında "Kutlu Atalar Mezarlığı"nda kurban keserlerdi[50]. Türklerde atalara olan saygı, onların mezarlarına yapılan hakaretlerin şiddetli bir şekilde cezalandırılmaları şeklinde de görülür. Mesela Attila'nın Balkan seferi (442), Hun hükümdarlarına ait mezarların, hrıstiyan papazlar tarafından soyulması yüzündendir[51]. Türkler için büyük hakaret olan bu davranışa hrıstiyan hırsızları, Türk mezarlarına ölülerin değerli eşyalarıyla gömülmeleri sevketmiştir. Çünkü Türkler öbür dünyaya, yani ölümden sonra ikinci bir hayatın varlığına inanıyorlardı. Bunun

---

[48] Y.Çavuşoğlu, "Eski Türk Dini", **Tanıtım**, 7/79, İstanbul 1986, s.30.

[49] *Irk-Bitig* için bakınız, H.N.Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, C. 2, İstanbul 1938, s.71-93; S.E.Malov, **Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti**, Moskova-Leningrad 1951, s.80-92; V.Thomsen, "Dr.M.A.Stein's Manuscripts in Turkish Runic Script from Miran and Tun-huang", **Journal of Royal Asiatic Studies**, London 1912, s.196-210; S.G.Clauson, "Notes on the Irk Bitig", **Ural-Altaische Jahrbücher**, Vol. 33, Wiesbaden 1961, s.218-225.

[50] Gömeç, **a.g.t.**, s.119.

[51] İ.Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 2. baskı, İstanbul 1983, s.75; Buluç, **a.g.m.**, s.330-331.

gibi İbn Fadlan'ın verdiği bilgilere göre, Hazarlar ve Oguzlar, mezarlarının bulunmaması için ölüyü ırmak yataklarına gömdükleri vakidir. Onlar ilk önce ırmağın yatağını değiştiriyorlar, sonra buraya bir mezar inşa ederek, suyu tekrar eski yatağına akıtıyorlardı.

Eski Türkçede "ruh, can" manasına gelen *Tin* kelimesi kullanılıyordu. Bu aynı zamanda "nefes" demekti. Ölümü nefesin kesilmesi, ruhun bedenden çıkıp uçması şeklinde tasavvur ediyorlar, bazan ölü yerine "uçmak" tabirini kullanıyorlardı. Mesela son zamanlara kadar Kazakistan'ın Sır-derya ve Turgay bölgelerinde ölen erkeğin mezarının üstüne en sevdiği atının kafatası mızrak veya bir sırık üzerine saplanıyordu. Ölen için yerine getirilmesi lazım olan adetler bir yıl içerisinde tamamlandıktan sonra, mızrağı kırıyorlardı. Parçalar mezarın üzerine saplanıyordu. Böylece mızrağın parçalarından ölenin ruhu göklere uçuyordu[52]. Bugüne kadar kitabeler üzerine yapmış olduğumuz incelemelerde, altı yazıtta biz uçmak terimine tesadüf ettik. Uçmak'ı Türkler aynı zamanda cennet için de kullanmışlardır. Bazan Türklerin evlerinde atalarının suretlerini tasvir eden töslere rastlanılmıştır. Mesela daha öncede belirttiğimiz gibi, 13. yüzyılın ikinci yarısında Mogolistan'a giden elçi Rubruk, bir Uygur mabedinde puta benzeyen bazı nesneler görmüş ve putlar nedir diye sormuştur. Uygurlar da bunlar tanrı tasvirleri değil, içimizden biri öldüğü zaman yakınları onun suretini yapar ve tapınaklara koyar, biz de bunları ölünün hatırası olarak saklarız, diye cevap vermiştir. Yani bu durumun ne totemcilikle, ne de kamlıkla bir alakası yoktur. Ancak bu husus bazı diğer kavimlerde ölen kudretli insanların sonradan ilahlaştırılıp, yarı tanrı durumuna sokulacak kadar ileri götürülmüştür. Ölünün daha mutlu yaşayacağına inanılan bazı Hind-Avrupa kavimlerinde ölünün mezarına eşyaları konur, hatta önemli ölülerin akrabaları da öldürülerek yanına gömülürdü. Kuzey Avrupa topluluklarının kutsal hayvanları domuz için yaptıkları törenlerde insan kurban ettikleri bilinmektedir. İnsan kurbanı esasen Sami kavimlerinde ehemmiyet taşıyordu. Arabistan'ın kuzey bölgesinde bereket ile ilgili olarak, tabiatı idare eden tanrılara insanlar kurban edilirdi. Tanrının hiddetini yatıştırmak için cahiliye devri Araplarınca en kıymetli evlat olan erkek çocuk takdim olunurdu. Hz. İsa'nın insanlığı kurtarmak için kendisini feda ettiği telakkisi gibi, İslamiyette kutlanan Kurban Bayramı, Hz. İbrahim'in oğlu İsmail'i kurban etme hikayesidir.

Eski Türklerde en büyük kurban, bozkırlı Türk'ün ençok kıymet verdiği hayvan at idi. Orta Asya'nın Türk bölgelerinde, özellikle Altaylardaki kurganlarda, birçok at iskeleti bulunmuştur. Hatta çok enteresandır ki, bugünkü Kazak ve Kırgızların bazılarının Kurban Bayramında dahi at kurban ettikleri söylenmektedir. İnsan kurbanı bozkır kültürünün değil, ziraat kültürünün belirtisidir. Bu mühim noktayı dikkate alan tanınmış kültür tarihçisi W.Eberhard, Türklerde böyle bir adetin mevcut bulunmadığını ve hatta Türkler kendi hakimiyeti altında bulunan bazı kavimlere bunu yasak etmiştir, demektedir[53].

Türklerin eski inancı Kök Tengri itikadı idi. Kök Tengri bozkır kavimleri inancında tek yaratıcı olarak görünmekte ve din sisteminin merkezinde yer

---

[52] Mustafina, **a.g.e.**, s.97.

[53] W.Eberhard, "Eski Çin Kültürü ve Türkler", **DTCF. Dergisi**, 1/4, Ankara 1943, s.21.

almış bulunmaktadır. Bütün Türk boylarında kurban sunulan en yüksek kutsal varlık Kök Tengri olmuştur. Tanrı tam iktidar sahibidir. Aynı zamanda semavi mahiyeti olduğu için Kök Tengri adı ile zikredilmiştir[54]. İlim adamları Kök Tengri inancını doğrudan doğruya bütün Türklerin ana kültü olarak vasıflandırmıştır.

Kök Tengri itikadının esaslarını aşağı-yukarı Orkun kitabelerinden tesbit etmek mümkündür. Bu yazıtlarda kagan ve begler, Türk milletine yaptığı yardımlardan dolayı, Tanrıyı içten gelen minnet ve şükranlarla anmaktadırlar. Türk kaganlarına siyasi hakimiyetin temeli olan kut Tanrı tarafından verilir. Tanrı izin verdiği için düşmanlar perişan edilmiş ve devlet sahibi olunmuştur. Kitabelerde birçok yerde zikredilen Tengri'ye bazan Türk Tengrisi şeklinde de tesadüf edilmektedir. O zaman milli bir hüviyeti ortaya çıkıyor. Börülülerin (Aşinaların) hanedanlık kurmaları Tanrı tarafından olmuştur. Bumın ile İstemi'yi Tanrı tahta çıkarırken, Türk milleti yok olmasın diye İlteriş ile İl-Bilge Katun'u halk içerisinden çekip, yükselten O'dur. Halk kaganı terkettiği zaman Tanrı onları cezalandırmıştır. Savaşlar onun sayesinde kazanılmıştır. Tanrı Kut'a ve Ülüg'e layık olmayanların elinden de bunları almıştır[55]. Yani Tanrı Türk milletinin geleceğini belirleyen en yüce varlıktır.

Bütün bunlar Tanrı'nın eşi ve benzeri olmayan, insanlara yol gösteren, onların varlıklarına hükmeden bir Ulu yaratıcı olduğunu göstermektedir. Açıkça görülmektedir ki, bu semavi Tanrı inancının Şamanik düşüncelerle hiçbir alakası yoktur. Şurası da bir gerçektir ki, ne Şamanizm, ne de diğer Hak dinler Türk'ün bu milli dinine etki yapamamış, yani onu kendi gayelerine hizmet edecek şekle sokamamışlardır.

8. yüzyılda Hazar Türklerinin "bir yaratıcı Tanrı" tanıdıkları, hrıstiyanların "üçlü inancına" karşılık, onların tek Tanrıya iman ettikleri kaynaklarda yazılıdır. Hazar hükümdarı Bizanslı misyonerleri kabulünde, onlara çok ilgi çekici bir cevap vermektedir: "Bizler sizinle aynı düşüncelere ve inançlara sahibiz, ancak aynı yerde durmuyoruz. Siz Baba-Oğul-Kutsal Ruh'a inanır ve onun için çalışırken, bizler sadece tek Tanrı için çalışırız" demektedir. 10. yüzyılda bazı Türk boyları arasında dolaşan İbn Fadlan, Oguzların içlerinden biri zulme uğrar veya sevmediği birşey görürse başını semaya kaldırıp "bir Tanrı" dediklerini söylemektedir[56].

Dini itikad olarak varlığının m.ö. 5. yüzyıla kadar indiği söylenen Kök Tengri'nin Asya Hunları arasında bile tek bir ulu varlığı temsil ettiği kayıtlıdır. Gökyüzündeki tabiat varlıklarının büyük rol oynadığı eski halk dinlerinde güneş, ay ve yıldızların tanrı olarak tanınmalarına karşılık, Türkler göğü bütün olarak sembolleştirmişler ve Kök Tengri itikadı ortaya çıkmıştır. Bu yüzden

---

[54] S.Gömeç, "Drevnyaya Religiya Tyurok", **Şamanizm Kak Religiya: Genezis, Rekonstruktsiya, Traditsii**, Yakutsk 1992, s.20.

[55] Gömeç, "Eski Türklerde Siyasi..., s.113-115.

[56] A.Zajaczkowski, "Khazarian Culture and Inheritors", **Acta Orientalia**, Tom. XII, Budapest 1961, s.302; R.Şeşen, **İbn Fazlan Seyahatnamesi**, İstanbul 1975, s.31. Zajaczkowski, Hazar Türklerinin, Karaim mezhebini kabul etmelerini tamamen bir siyaset olarak görmektedir. Onların komşuları olan Hrıstiyan ve Müslümanlara muhalefet amacıyla bu inanca girdiklerini, Arap ve Bizans etkisine karşı bir oyun olduğunu, bu inancın Hazar Kaganlığında gerçekten benimsenmediğinin altını çizmektedir (Bakınız, Zajaczkowski, **a.g.m.**, s.302).

bu inanç sistemi sadece Türklere özgüdür. Kök Tengri yalnızca kendisine itaat edilmesi gereken, koruyucu bir kudret olduğu halde, diğer varlıklar (güneş, ay, yıldızlar) için önemli bir fonksiyon mevcut değildi. Mesela Bizans kaynaklarında, Kök Türkler ülkesinde Kök Tengri'nin tek yaratıcı varlık olduğuna; Türklerin ateş, su gibi bazı şeylere kutsallık atfetmelerine rağmen, ancak yer ve göğün yaratıcısı Tanrı'ya taptıkları kaydedilmiştir.

Dinler tarihinde tesbit edilen bir hususa göre, hiçbir din saf halde kalmamış, Tanrı herzaman kutsal sayılan ikinci derecede yan varlıklar ile çevrili bulunmuştur. Tarihin en büyük dinlerinde durum böyledir. Hıristiyanlıkta bir yerine üç olan Tanrı kişiliğinden başka, Meryem Ana, melekler, azizler ve ölü ruhları kutsaldır. İslamiyette, İhlas Suresi'nde "Allah'ın birliği ve vasıfları din felsefesi ve edebiyatında görülmemiş bir şekilde belirtilmiş" olduğu halde Amentü Suresi'nde peygamberlere, kitaplara, meleklere iman vardır.

Kök Tengri dininin Türklere mahsus bir inanç olduğu Tanrı kelimesinden de anlaşılmaktadır. Bu kelime bütün Türk dillerinde olduğu gibi, Türkçeden birçok Asyalı kavmin diline de geçmiştir. Eski Türkçedeki Tengri kelimesi bugünkü çeşitli Türk lehçelerinde, her lehçenin fonetik özelliklerine göre tengri, tengere, tangrı, tangara, ture şekillerinde söylenir. Türkçenin asli kelimesi olan Tanrı'ya yazılı kayıt olarak, en eski m.ö. 3. yüzyılda rastlanmaktadır. Hiç şüphesiz bundan öncede mevcut idi. Zamanımızdan 2500 yıl evvel, başta eski Yunanlılarda olmak üzere ölümlü ve ölümsüz birçok tanrının olduğunu görenler, Türklerde tek bir ilahın ve yaratıcı yerine geçen Tanrı kelimesinin varlığına inanmamışlar ve bunu kabul edememişlerdir. Çinlilerin Türklerden aldığı kesin olan bu kelime eski kayıtlarda (m.ö. 5. yüzyıl) *T'ien* şeklinde, Tanrı manasına kullanılmıştır. Yani Türkler Tanrı'yı dinlerinin en yüksek varlığı olarak kullanmışlardır[57]. Altaylı kamlar Tanrı'ya dua ederken "yüksekte bulunan büyük atamız tengere, yaratıkları yaratan tengere, yıldızlarla dünyayı süsleyen tengere" diye hitap ederler. Eski Türkçede "gök" (sema) ve "en büyük yaratıcı" mefhumları tek bir kelimeyle ifade edilmiştir. islam dinini kabul eden Türkler ise gök kelimesini sema, tengri kelimesini de "Allah" mefhumuna tahsis ettiler. Eski Türkçede hava anlamına gelen "kalıg", İslamdan sonra "gök-sema" manasına kullanılmak istenmişse de, tutunamayarak, sonraları büsbütün unutulmuştur. Tanrı kelimesi yerine Oguzların kullandığı "çalap" terimi de yaşama imkanı bulamadı.

Günümüzde yaşamaya çalışan eski Türk dininin zaman zaman ıslah edilmeye çalışıldığını görmekteyiz. Son teşebbüs 20. yüzyılın başında Altay Dağlarında görüldü. Bu harekete dünya literatüründe Burhanizm denmektedir. Altay Türkleri ise *Ak-Yang* (Ak din) demişlerdir. Bu hareket yalnız bozulmuş Şamanizme karşı değil, Rus emperyalizmine karşı da bir baş kaldırı idi.

Burhanizmin kesin başlangıç tarihi belli değildir. Ancak bu inancın Rus hükümeti tarafından ortaya çıkarılması 1904 yılının başlarına rastlar. Bu itikadın temeli bozulmuş, yani içerisine Budizm, Maniheizm ve sonra bazı semavi dinlerin karıştığı Türk dini ile Rus egemenliğine düşmanlıktır. Bununla beraber Burhanizm, Lamaizme bir geçiş olarak görüldüğü gibi, Şamanizm ile

---

[57] Kafesoğlu, **Eski Türk Dini**, s.22-66; H.Tanyu, **İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı**, Ankara 1980, s.15-19; Çavuşoğlu, **a.g.m.,** s.28.

Hrıstiyanlığın da bir çatışması şeklinde değerlendirilmektedir. Ancak Burhanizmin çıkışının temelinde, hernekadar eski Rus yazarlar birtakım feodal düzen emarelerine işaret ediyorlarsa da, yüz yıllık belki de ikiyüz yıllık rahatsızlıklar yatmaktadır. Ruslar gelene kadar kendi topraklarını ekip biçebilen, hayvanlarını bozkırlarda hürce otlatabilen Türk halkının elinden bu gibi imtiyazları alınmış, üstüne-üstlük binlerce yıldan beri üzerinde atalarının yattığı topraklara Rus göçmenleri getirilerek yerleştirilmişti. Aslında Burhanizm hareketine dinî vasfının yanında, millî bağımsızlık ayaklanması olarak da bakmakta fayda vardır.

Burhanizmin belki ilk şeyhi diyebileceğimiz kişi Altaylı bir Türk olan Çet-Çelpen'dir. Karısı ile beraber, 14 yaşında bir kız evlatlığı olan bu Türk Üst-Kan kasabasından 20 km uzaklıkta bulunan bir ormanlık bölgede yaşıyor ve burada ibadet ediyordu. Yanına gelenlere bu Ak-yang'ın ilkelerini öğretiyor ve nasihatlarda bulunuyordu. Çet-Çelpen'in öğretisine göre, Ruslarla beraber yemek yemek, onlarla dost olmak yasaktı. Hatta Rus parası bile kullanılmamalıydı. 20. yüzyılın kamları Kök Tengri Dininin içine birçok akla ve mantığa sığmayan hurafeler soktukları için onlar şeytan işleriyle uğraşıyorlardı. Onların davullarını, cübbelerini ve asalarını ateşte yakarak gerçekleri görmeye zorlamak lazımdı. Tanrıya hoş kokulu otların dumanı, süt, şarap ve kımız gibi saçılar da kurban sayılabilirdi. Eğer bu din etrafında birleşirlerse, Rus zulmünden de kurtulmak mümkün olacaktı.

Çet-Çelpen bütün vaazlarını çok güzel bir hitabeti olan kızı vasıtasıyla yapıyordu. Bu kızı dinlemek için binlerce kişinin toplandığı oluyordu. Zamanla Çet-Çelpen'in onbinlerce taraftarı oldu. Bu Rus hakimiyetinin Altaylarda tehlikeye girmesi demekti. Rusya'yı Burhanistlere karşı harekete sevkeden nedenlerden birisi de; bölgede faaliyet gösteren hrıstiyan misyonerlerin suçlamalarıydı. Misyonerler Burhanizmi kendi çalışmaları için yeni bir düşman olarak gördüler. Onlar yazdıkları yazılarda veya devletin merkezine gönderdikleri haberlerde hayali Japon ajanları arayarak, halk arasında bir Japonseverliğin var olduğunu ispatlamaya çalışıyorlardı. Hem Mogol Lamalarının zarar verici faaliyetleri, hem de Burhanistlerin Japon taraftarlığından söz ederek, onlara karşı bir cephe oluşturdular. 1904 temmuzunda binlerce Altay Türkü tören için Çet-Çelpen'in çadırı etrafında toplanmışlar, genç kızın ateşli nutkunu ve ilahilerini dinlerlerken, ibadetle meşgul bu silahsız insanlar Rus askerleri tarafından baskına uğradılar. Çet-Çelpen, karısı, kızı ve ileri gelen yirmi kadar müridi tutuklandı. Rus hükümeti Altaylı Burhanistlerin mallarını ve mülklerini yağmaladı. Çet-Çelpen ve arkadaşları ağır ceza mahkemesinde yargılandılar. O zaman Rus devlet dumasında bulunan bazı liberal görüşlü kişiler ve avukatlar onların savunmalarını üstlendiler. Böylece ölüm cezasından kurtuldular[58]. İki yıl sonra Çet-Çelpen Biysk hapisanesinde öldü. Burhanizm hareketi böylece sona ermiş oldu.

---

[58] İnan, **a.g.e.**, s.201-203. Burhanizm için bakınız, A.G.Danilin, **Burhanizm**, Gorno-Altaysk 1993.